

V. WINDISCH ÉVA

Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben*

A dél-magyarországi németiség a dualizmus korában a magyarországi németiség egészén belül különleges helyzetet foglalt el. Míg különféle történelmi adottságok, a gazdasági és társadalmi fejlődés eredményeképpen a német polgárság Magyarország valamennyi más városában gyors ütemben vesztette el nemzetiségét, asszimilálódva az uralkodó nemzethez, s míg a német parasztság nemzeti öntudata kezdetleges fokon állott, vagy teljességgel hiányzott: addig a dél-magyarországi németiség számára nagy tömege (1900-ban számuk a Bánságban 451 689, a Bácskában 192 267 fő), viszonylag zárt települési területe, e terület Magyarországtól való hosszas különállása lényegesen eltérő helyzetet teremtett. Minthogy mind gazdasági, mind kulturális vonatkozásban kisebb felületen érintkeztek a magyarsággal, mint az ország többi német lakosa, e területen a német középrétegek asszimilálódása jóval kisebb méretű volt, mint a többi német csoportnál: a dél-magyarországi németiség a századforduló idején még viszonylag erős (a dunántúli német középréteghez viszonyítva csaknem mégegyszer annyi) német polgársággal, értelmiséggel rendelkezett. De eltér a délvidéki németiség társadalmi fejlődése a többi német csoport fejlődésétől más vonatkozásokban is: e területen a parasztság differenciálódása jóval nagyobb mérvű volt, mint a dunántúli németiségnél, a társadalom kapitalista irányú fejlődése gyorsabb ütemű, s a gazdag vagy tehetősebb parasztsággal nagyszámú agrárproletár réteg állott szemben. Erőtéljes német kisburzsoázia megléte a dunántúli és délvidéki német társadalmi fejlődés közös vonása, — de már a kereskedelem és hitelügy terén működő személyek viszonylag nagy száma a Délvidéken ismét az itteni német fejlődés modernebb voltára utal.¹

E társadalmi viszonyok — a többi német csoport társadalmi viszonyaival szemben — viszonylag kedvező talajt látszanak nyújtani az itteni németiség átfogó szervezkedésének megindítására. A nem politikai szervezkedésnek vannak hagyományai: a németiség intenzíven él önálló, a többi nemzetiségtől független egyesületi életet, városokban és falun egyaránt. A legrégebb világi jellegű egyesületek a lövészegyletek. A XIX. század közepén vesz nagyobb lendületet a dalárdák megalakulása. A hetvenes években olvasóköri, kaszinóegyesületek, torna

* Jelen közlemény része egy nagyobb tanulmánynak, mely a magyarországi németiség dualizmus-kori politikai-nemzetiségi történetét tárgyalja. Első, vázlatos kidolgozása 1952-ben készült el, mint előtanulmány az egyetemi tankönyv számára; mai formájában 1962-ben fejeztem be. Az azóta megjelent, a tárgyat érintő irodalmat csak a legszükségesebb mértékben vehettem tekintetbe. A tanulmány első részlete a Századok 1964. évi 4. és 5—6. számában (A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete 1867—1900), második részlete az Acta Historica 1965. 1. számában lát napvilágot.

¹ E kérdésekről ld. az Acta Historica-ban megjelenő cikkemet.

és tűzoltóegyesületek létesülnek.² Versecen a nyolcvanas évek végén, a gazdasági célkitűzésű társulásokat nem számítva is, mintegy harminc egyesület — iparosképző egyesület, polgári kaszinó, társaskör, lövészegyletek, több dalkör, közgazdasági egyesület, méhésztársulat s mások — fejt ki aktív vagy jelentéktlenebb működést; ez egyesületek egy részének életében az ittlakó németek is részt vesznek, másik részüknek tagsága kizárólagosan az ő körükből toborzódik.³ A gazdasági társulások közül a század vége felé a takarékpénztári egyesületek és az értékesítő szövetkezetek (főleg a tejszövetkezetek) terjednek el.

A sajátosan nemzetiségi célkitűzésű szervezkedés múltja ugyanakkor igen csekély. Mindössze néhány szórványos kísérletről maradtak fenn adataink a XIX. század második feléből.⁴ Így természetes, hogy amikor a terület egész németiségének összefogására irányuló igény először felmerül, a célkitűzés nem nemzetiségi, hanem gazdasági természetű, s a — gyengén érvényesülő — politikai irányvonal nem fog túllépni a magyar parlament és politikai közélet által elfogadott ellenzéki kereteken.

A Südungarischer Landwirtschaftlicher Bauernverein

A XIX. század nyolcvanas éveitől kezdődően több irányból is felmerül átfogóbb jellegű dél-magyarországi német parasztszervezet létesítésének terve.⁵ Az előkészítő akciók során az 1885. évben Zombolyán szervezkedő „Délmagyarországi parasztegylet” jut legmesszebbre: a mezőgazdaság és a földműves nép anyagi és szellemi emelésének célkitűzésével induló egylet alakuló közgyűlésén körülbelül 1000 főnyi tömeg jelenik meg, még Temes megyéből is. Az elnökségben németek mellett egy román ügyvéd is szerepel. A kormány rossz szemmel nézi a szervezkedést, s gyorsan kinyomozza, hogy ez a mérsékelt ellenzék — az Apponyi-párt — céljait szolgálja; vezetői ellenzéki kortesek és bukott képviselőjelöltek, többnyire ügyvédek. A hatóságok megállapítása szerint a parasztság érdekeinek védelme csak ürügy; valójában az egyesület az ellenzéki irányú politikai izgatást kívánja rendszerezíteni a választásokon amúgy is „nagyértékben megbízhatatlannak” bizonyult német parasztság körében. Az agitáció ellensúlyozására megbízottakat jelölnek ki — egy tanfelügyelőt és egy állami jószágigazgatót —, a szolgabíró intézkedéseket tesz, hogy a mozgalom iránt „a népben gyanú ébredjen”, s a kultuszminiszter felszólítja a csanádi püspököt, figyelmeztesse eddig kifogásolható módon viselkedő papjait, járuljanak hozzá a parasztság helyes irányú felvilágosításához.⁶

² Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Hrsg. von C. Petersen, P. H. Ruth, O. Scheel, H. Schwalm. I. Bd. Breslau. 1935. 264—265. l.; *Raimund Friedrich Kaindl*: Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. III. Bd. Gotha. 1911. 313—314. l.; *Felix Milleker*: Geschichte der Banater Militärgrenze. Panschowa. 1926. 241. l.; Bács-Bodrog vm. egyesületeire: Bács-Bodrog vármegye. I—II. köt. Szerk. Borovszky Samu. Bpest. 1909. passim, az egyes községek leírásánál.

³ *Milleker Bódog*: Versec szab. kir. város története. Versec. 1886. II. köt. 343—344. l.

⁴ Ld. a Századok 1964. évf. 4. és 5—6. számában megjelent cikkemet.

⁵ A Handwörterbuch 1856. évi kísérleteket említ (253. l.), Blaskovics egy 1886. évi próbálkozást. (Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnökségi levéltár. Elnöki iratok. 2489/1904. — A továbbiakban: ME.)

⁶ Magyar Országos Levéltár. Belügyminisztériumi levéltár. Elnöki iratok. 1885. III. 741. (A továbbiakban BÜM.)

A mozgalom valóban elalszik, s a Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesülete (Südungarischer Landwirtschaftlicher Bauernverein) csak 1891-ben alakul meg Temesvárott, úgy látszik, részben paraszti kezdeményezésből. A Verein elnöke a már asszimilálódott délvidéki német Wittmann János, nemzetipárti, majd szabadelvű párti képviselő, eleki földbirtokos és kereskedő, takarékpénztári igazgató lesz; helyettese Frecot Menyhért, temesvári ügyvéd; titkár a Krassó-Szörény megyei születésű Blaskovics Ferenc lesz, katolikus pap, a temesvári szeminárium tanára, utóbb esanádi kanonok és nagyprépost, 1896 és 1905 között az orczyfalvi kerület képviselője, nemzeti párti, majd az 1898. évi fúzió után szabadelvű programmal. Blaskovics, aki az egyesület tulajdonképpeni szervezője, a délvidéki német hírlapirodalomnak is tevékeny munkása: 1887-től a katolikus irányú, antiszemita, Apponyi-párti *Der Landbote* című, 1893-tól a *Der Freimütige* című lap szerkesztője, e lapokat a Bauernverein célkitűzéseinek szolgálatába állítva.⁷

A mozgalom vezetőinek pártállása jelzi, hogy az új gazdasági egyesület ismét Apponyi politikájának szellemében jött létre. Apponyi már a nyolcvanas évektől kezdve élénk érdeklődést tanúsított gazdasági kérdések iránt, s közel állott a Károlyi Sándor vezetett agrárius csoporthoz, mely fő célját, a nagybirtok védelmét, úgy tudta megfogalmazni, hogy e célkitűzések az árutermelésbe bekapcsolódó parasztság érdekvédelmének is látszottak. Amikor Apponyi a körülötte csoportosuló politikusokból a mérsékelt ellenzék helyébe a nemzeti pártot szervezi meg, az új párt — a nemzeti-közjogi követelések erőteljesebb hangoztatása s polgári szabadságjogok követelése mellett — bizonyos agrárius színezetet is felölt, nyilván nem kis mértékben a párt tömegebázisának kiszélesítése érdekében.^{7a} A Bauernverein megalapítása a nemzeti párt megalakulásával nagyjából egyidőben világosan utal erre a folyamatra. Maga a Bauernverein azonban nem politikai jellegű csoportosulás: az alapszabályok 1892-ben történő jóváhagyása után 1893-ban kibontakozó egyesület célja — mint az 1885-i szervezkedésé — a parasztság szellemi és anyagi felemelése, terheinek könnyítése, a jogtalanul rárótt kötelezettségek eltöröltetése, elvesztett törvényes jogaik visszaszerzése, végül a mezőgazdaság megszabadítása a közvetítő kereskedelemtől, spekulánsoktól.⁸

A délvidéki némettség körében az egyesület iránt — mely végül is Apponyin keresztül az országos politikába kapcsolja be a délvidéki németiséget — nagy érdeklődés mutatkozik. Apponyi programja erős visszhangra talált a bánsági németek körében: minthogy e németiség a gazdasági fejlődésnek azon a fokán állott, melyen az agrárius szervezkedéstől várható valamit, s minthogy a pártot „mérsékelt ellenzékisége” és katolikus jellege is vonzóvá tette számára, Apponyi néhány évtizedig a bánsági németek legkedveltebb politikusa maradt, az általa megtett belpolitikai fordulatok ellenére is. „Maradandó közvetlen hatást leginkább a dél-

⁷ *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. III. köt. 493—499. l. Az Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. köt. Bpest. 1956. c. műben a 808. lapon Blaskovicsról közölt adatok tévesek. — A vezetőség további tagjai között számos parasztgazda is szerepel, továbbá néhány kisiparos, ezenkívül (1906-ban) 1 bankigazgató, 2 tisztviselő, 2 pap, 1 tanító, 1 banktisztviselő. (Jahres-Bericht über die Entwicklung und Thätigkeit des Südungarischen landwirtschaftlichen Bauernvereines im Jahre 1906. Temesvár. 1906. 4—5. l.)

^{7a} Minderre ld.: *Dolmányos István*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904). Bpest. 1963. 63—78. l.

⁸ Jahres-Bericht ... im Jahre 1900. Temesvár. 1901. 16—17. l.

vidéki német parasztságra gyakoroltam” — írja maga is emlékirataiban.^{8a} Így 1894-ben a Bauernvereinek már 48 helyi csoportja működik, 2900 résztvevővel. A tagok száma évről-évre folyamatosan nő, s 1900-ban eléri a 9766-ot (126 helyi csoportban), 1906-ban a csoportok számának átmeneti csökkenése után, a 10 660-at, 148 csoportban, amelyekből 44 esik Temes, 60 Torontál, 35 Bács-Bodrog, 7 Krassó-Szörény és 2 Arad megyére. Elvben a Bauernverein nem zárkózik el nem német tagok felvételétől, valójában azonban magyarok és szerbek elenyésző számban szerepelnek csak tagjai sorában. 1906-tól kezdődően az egyesület nem nyer több teret — ennek feltehető okára majd visszatérünk —, de a tagok létszáma korszakunk végéig nagyjából állandó marad: 1916-ban is még 10 577, míg azután a háborús viszonyok folytán 1917-re számuk 8 619-re csökken, a csoportoké pedig 118-ra.⁹ Az egyesület természetesen nem a mezőgazdasági szegénységet kívánja megszüntetni, hanem a tehetősebb elemeket. Maga Blaskovics jelenti ki félreérthetetlenül 1899. évi parlamenti beszédében, hogy a Bauernverein tagjai „átlag körülbelül háromnegyed telek földdel bírnak, de . . . tagjai között sok két-három telkes van, sőt olyanok is vannak, akik néhány száz holdnyi birtokkal is bírnak, akik tehát nem mezei munkások, hanem . . . maguk alkalmaznak mezei munkásokat . . .”¹⁰

Az egyesület valóban komolyan hozzálátott ahhoz, „hogy az ésszerű modern gazdálkodásnak elveit terjessze”,¹¹ — a nem gazdasági jellegű célkitűzések kezdettől fogva háttérbe szorulnak. Eszközei igen sokoldalúak: mezőgazdasági továbbképző tanfolyamok — 1894 és 1901 között 429 községben 17 062 résztvevővel —; évente többszáz szakelőadás — egy mezőgazdasági akadémiát végzett előadó jár községről községre, s az egyesület vezetői maguk is gyakran tartanak előadásokat —; szakfolyóirat — *Der Ungarische Landwirt* — kiadása; tanulmányi kirándulások Mezőhegyesre, Magyaróvárra, a csákovai földművelésiskolába, a millenáris kiállításra; Baranya megye német községeibe a szarvasmarhatenyésztés, más helyekre az amerikai szőlővessző művelésének tanulmányozására. Emellett háziipari tanfolyamokat rendez, s 1901-től kezdődőleg mezőgazdasági kiállításokat a legkiválóbb termékek díjazásával.¹² A modern, intenzív gazdálkodás eszközeinek megismertetése, a mezőgazdasági gépek propagálása mellett különös gondot fordítanak az addig eléggé elhanyagolt szarvasmarhatenyésztés fellendítésére — nagymennyiségű tenyészállat beszerzését mozditják elő, s gondoskodnak a tervszerű tenyésztés megindításáról —, s a kipusztult szőlőtermelés újbóli meghonosítására. Emellett igyekeznek fejleszteni a gyümölcsstermelést, a sertés- és baromfitenyésztést, meghonosítani a műtrágya használatát. Az egyesület szükség esetén vetőmagról is gondoskodik, s vállalja tagjai számára mezőgazdasági cikkek beszerzését. A fellendülő szarvasmarhatenyésztés és baromfitenyésztés kifizetődőbbé tétele érdekében tejtértesítő és tojásexportáló szövetkezeteket létesítenek; az egyesület keretében 1900-ban 65, 1902-ben 80 tejszövetkezet, 1900-ban 49 tojáskiviteli szövetkezet áll fenn. Támogatják a gazdákat mezőgazdasági biztosítások kötésében, s 1895-ben létrehozzák a Délmagyarországi Gazdasági Népbankot (*Südungarische Landwirtschaftliche*

^{8a} *Apponyi Albert*: Emlékirataim. II. köt. Bpest. 1934. 174. l.

⁹ *Jahres-Bericht . . . im Jahre 1906*. 6. l.; *Jahresbericht . . . im Jahre 1917*. Temesvár. 1918. 18. l.

¹⁰ *Képviselőházi napló*, 1896—1901. XX. köt. Bpest. 1899. 135. l.

¹¹ *Uo.* 133. l.

¹² *Jahres-Bericht . . . im Jahre 1900*. Temesvár. 1901. 20—27, 45—62. l.

Bank) — igazgatója Blaskovics lesz — félmillió korona alaptőkével, a tagok hitel-szükségletének viszonylag csekély kamat mellett történő fedezésére.¹³

Az egyesület tevékenységének nem jelentéktelen mozzanata végül, hogy Szegeden konviktust tart fenn, ahol a tagság ott tanuló fiai lakhatnak, egyben szőlő- és gyümölcstermelést, méhészetet tanulnak. A konviktus fő céljaként az alapítók a magyar nyelv elsajátításának megkönnyítését jelölik meg: az itt használatos nyelv kizárólag a magyar. Céljuknak tekintik azt is, hogy a középiskolát végző parasztfiúkat megtartsák a paraszti munka és életforma megbecsülésében. A 150 férőhelyes intézménynek nagy sikere van: az első évek után állandóan telve van, 1907-ben pedig a nagy túljelentkezésre való tekintettel az egyesület további házat bérel, s a férőhelyek számát 170-re emeli.¹⁴

A Bauernverein a földművelésügyi minisztérium részéről rendszeres, olykor nagymérvű szubvencióban részesül, — kiadásait egyébként elsősorban a tagdíjakból, másodsorban bankja támogatásából fedezi. Egyes helybeli hatóságok azonban a németiség politikátlan szervezkedését is veszélyesnek érzik. Jellemző példáját mutatják ennek az 1899. évi újszentannai események. A község, melynek lakosságát a legelőfelosztás kérdése két pártra szakította, s évek során át nyugtalanságban tartja, egy bíróválasztás alkalmával ellene szegül a főszolgabíró törvénytelen — a lakosság óhaját figyelembe nem vevő — intézkedésének. A csendőrök a község házára nyomuló tömeg közé lőnek, s hat embert agyonlőnek, tizenhatot súlyosan megsebesítenek. Ugyanez a főszolgabíró a Bauernverein helyi csoportját éppen néhány héttel előbb függeszti fel, látszólag formai okokból, de a helybeli sajtó az egyesületet politikai működéssel, szocialista tendenciákkal vádolja, s utóbb a vérengzésért is felelőssé teszi. Az egyesület vezetői a parlamentben válaszolniak ezekre a vádakra: az egyesület nemcsak, hogy nem ápol szocialista tendenciákat, de minden módon igyekszik felvilágosítani a tömegeket ez áramlatok „hazafiatlan és kárhuzatos voltáról”, aminek az is bizonyítéka, hogy ahol az egyesület megalakult, ott a szocialista mozgalom nem tudott érvényesülni. Blaskovics hivatkozik a temesvári szocialista sajtó támadásaira a Bauernverein ellen, s arra, hogy Németországban hasonló egyesületek gátolták meg a szocializmus behatolását a parasztság körébe.¹⁵

Reakciós nézetei, a magyarosító közhangulatnak tett engedményei, gazdag-paraszti tagsága továbbra sem mentették meg azonban a Bauernvereint attól, hogy — mint látni fogjuk — az uralkodó osztály egyes rétegei ne szemléljék gyanakvással tevékenységét, akár német jellege miatt, akár egyszerűen minden paraszti szervezkedéssel szembeni bizalmatlanságból. Holott az egyesület — úgy látszik — valóban távortartotta magát mind a szocialista, mind a nacionalista tendenciáktól. Működése mégsem volt jelentéktelen a német nemzeti mozgalom szempontjából sem: egyfelől a német parasztság gazdasági erejének emelésével

¹³ Uo. 29—38, 41—43. l.; továbbá az 1902, 1903, 1906, 1907. évi jelentések megfelelő helyei. Az egyesület működéséről összefoglaló képet ad Blaskovics Tiszához 1904. ápr. 10. intézett felterjesztése. (OL. ME. 1904. XLI. 2483. sz.)

¹⁴ Jahres-Bericht ... im Jahre 1900. 71—80. l., és Jahres-Bericht ... im Jahre 1907. Temesvár. 1908. 52—53. l.

¹⁵ Képviselőházi napló, 1896—1901. XX. köt. 133—137, 146—149. l. Hogy egyébként a Bauernverein milyen távol állott a szocialista törekvésektől, azt az az apróság is bizonyítja, hogy foglalkozott azoknak a mezőgazdasági cselédeknek jutalmazásával, akik munkájukat munkaadójuk teljes megelégedésére végezték. Bevallott célja ezzel az, hogy a cselédség körében versengést indítson e megelégedés kiérdemlésére. (Jahres-Bericht ... im Jahre 1900. 28—29. l.) 1894 és 1900 között 1268 ilyen jutalmat osztanak ki.

járult hozzá e réteg jelentőségének fokozásához, másfelől a — csaknem kizárólag a németiség keretei között maradó — szervezkedés ténye volt az, ami a korábban kizárólag a maga legszűkebb körére szorítókozó német parasztságot egy politikai irányú mozgalomra előkészítette.^{15a}

A német nacionalista sajtó megszületése a Délvidéken

A délvidéki németiség politikai megszervezésére irányuló kísérletek első szakasza a sajtó területén játszódik le. 1899 végén — abban a viszonylag kedvező időpontban, amikor a Bánffy-éra elmúltával kormányra lépő Széll Kálmán a „jog, törvény, igazság” tiszteletbentartását ígérte, s a nemzetiségekkel való türelmesebb és okosabb bánásmód kialakítására törekedett — néhány bánügyi hírlap hangjában, célkitűzéseiben észrevehető változás áll be. A Gross-Kikindaer Zeitung, melynek szerkesztését ebben az évben veszi át Korn Arthur, a Perjámoser Bürgerzeitung-ból 1898-ban alakuló Súdungarische Bürgerzeitung és a Torontaler Zeitung — mindkettőt Alois Pirkmayer szerkeszti —, végül az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt, Jakob Schümichen szerkesztésében előbb szórványos cikkekben, majd egyre sűrűbben és egyre határozottabban a német „népi érdekek” védelmére kelnek. A Súdungarische Bürgerzeitung 1899 első felében a Bauernverein támogatásán keresztül igyekszik a németek bizalmát megnyerni: idézi a Verein — egyebütt nem is használt — jelmondatát, állítólag az egyesület egyik paraszt-alapítójának, Peter Ströblnek szavait: Törvényes fegyverekkel harcoljon az elnyomott dél-magyarországi paraszt jogaiért.¹⁶ Korn 1899 nyarán már a németiség asszimilációjának kérdéséről ír — nyílt levelét a Súdungarische Bürgerzeitung is közli¹⁷ —; ugyanitt német történeti cikkek látnak napvilágot. A Gross-Kikindaer Zeitung-ban Korn „Banater Lieder” című versekben szólítja fel a németeket: emlékezzenek meg nemes származásukról, ébredjenek fel, legyenek németek. Az év végén a Súdungarische Bürgerzeitung a hamis patriotizmusról cikkezik; 1900 elején az erdélyi szászokat magasztalja,¹⁸ majd a bánügyi németek helyzetét általában megvilágítani kívánó cikkeket közöl. A Délvidéken nem szeretik a németeket, írja egy cikk, elsősorban szorgalmuk miatt; divattá vált becsmérlésük, s így sokan szégyenlik is németiségüket, könnyen megválnak nyelvüktől, nemzetiségüktől. Ehhez járul, hogy a magyar oktatási nyelv bevezetésével a németek megindultak a szellemi lesüllyedéshez vezető úton.¹⁹ Később a lap a paraszti szellem, paraszti öntudat ápolásának fontosságáról ír.²⁰ E lapok támogatják egymást, közlik egymás jelentősebb cikkeit. Hála Istennek, írja az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt Korn és Pirkmayer lapjait dicsérve, hogy vannak még németek Magyarországon, akik megértik, hogy a patriotizmus nem

^{15a} Mint Temesvár polgármestere írja a főispánnak 1902. okt. 24-én: „... éppen ezen egyesület sikerült szervezkedése indította a szászokat és délvidéki ügynökeiket arra, hogy a német nemzetiségi mozgalmat a délvidéken a lap [ti. a Deutsches Tagblatt für Ungarn] alapításával támogassák és előmozdítsák”. (BÜM. 1902. res. 134. alapszámon elhelyezett iratok. BÜM. res. 1038/1902.) — Ezekre az iratokra, melyek a Miniszterelnökségi levéltárban ugyancsak összegyűjtve találhatóak, az 51. jegyzetünkben szereplő anyagot egészítik ki, Dolmányos István id. művének 349. lapja figyelmeztetett.

¹⁶ Súdungarische Bürgerzeitung, 1899. 6. sz.

¹⁷ Uo. 1899. 26. sz.

¹⁸ Uo. 1899. 51. sz.; 1900. 1. sz.

¹⁹ Uo. 1900. 4. sz.

²⁰ Uo. 1900. 40. sz. „Wir müssen verbauern.”

abból áll, hogy az ember a legszentebbet eldobja; sokkal inkább abban, hogy népiségéért, ebből fakadó jogaiért mindig szilárdan kiáll.²¹

A négy lap irányváltása természetesen felkelti a Budapesti Hírlap figyelmét. Germanizáló cikkek özöne jelenik meg a Délvidéken, írja a Budapesti Hírlap, s hatósági eljárást ajánl a négy hírlap ellen, csalódottságát fejezve ki a német nacionalizmus feltámadása felett: hiszen azt várta, hogy az az egyetlen generáció, amely még német, kihaljjon, helyet adva a megmagyarosodott új nemzedéknek.²²

A hatóságok érdeklődését azonban egyelőre nem vonja magára a német sajtó új hangvétele. 1900 végén egy új lap csatlakozhatik az eddigiekhez, eltérően tőlük már nem helyi jelleggel, hanem az egész magyarországi németiséghez forduló igényvel: a Temesvárott megjelenő Deutsches Tagblatt für Ungarn. A lap első száma közli, hogy feladatának a magyarországi németek kulturális és oktatási érdekeinek megvédését és a tiszta hazaszeretet ápolását tekinti. A vezércikk (Was wir wollen) határozott hangon szól a nemzetiségek helyzetéről: joguk van rá, hogy az állam védelemben részesítse sajátosságait; ehelyett egy sovínisztikából, kétes egzisztenciákból, renegátokból álló klikk terrorisztikus eszközökkel fordul ellenük, s e törekvések a kormány táborában is visszhangra találnak. Pedig a német akkor használhat magyar hazájának igazán, ha német marad. A lap harcot hirdet a hamis patriotizmus ellen, a magyarországi népek közötti félreértések elsimítására.²³

A nemzetiségi kérdés köré csoportosul a lap további cikkanyagának nagy része is. Ugyanez a szám történeti ismertetést közöl a bánási németek múltjáról; a német színészetet érintő híreket hoz, s beszámol a bécsi Goethe-emlékmű leleplezéséről. A következő számokban Nationale Politik című cikkekben a Neues Pester Journal-lal száll vitába. Kijelenti, hogy a magyar politika célja modern európai jogállam megalkotása kell hogy legyen; olyan államé, melynek minden polgára egyenjogú. A cikk tiltakozik az ellen, hogy államellenesnek bélyegezzék azt, aki jó német, szláv, román, s az is akar maradni. Eszményük a magyarországi nemzetiségek békés együttélése, kultúrájuk egymás melletti fejlődése; a jogállam, nem a faji állam.²⁴ Az első számok egyikében Korn is megszólal, s a parlamentet és a választási rendszert támadja meg. A magyar parlament nem igazi népképviselő: mindkét háza „urak háza”; a gentry, az ügyvéd ül bennük, az alkotó munka emberei: iparosok, kereskedők, parasztok hiányoznak, s épp így hiányoznak — néma keserőséget okozva hiányukkal — a nemzetiségek, hiszen a kormánypárti szerb és román képviselők nem tekinthetők a nemzetiségek igazi képviselőinek. A jelenlegi rendszer eredménye a politikai és polgári erkölcs bukása, a társadalom szétesése. Megoldást csak a kibővített választójog, a titkos szavazás bevezetésében lát. Az egyoldalúan nacionalista politika — írja Korn fenyegetőleg — komoly veszélyt jelent a haza fennállására, amint erre 1848—1849 eseményei tanítanak.²⁵

A további számokban folytatódik a magyarországi németiség helyzetével kapcsolatos elvi állásfoglalások, a németiség életére vonatkozó konkrét hírek sora; ehhez járul még a németiség sérelmeinek állandó ismertetése, s a magyarországi németiség történetéről, a telepítésekről, mindennapi életükről, német

²¹ Közli a Südunгарische Bürgerzeitung, 1900. 3. sz.

²² Budapesti Hírlap, 1900. 12. sz.

²³ Deutsches Tagblatt für Ungarn (a továbbiakban: DTbl.), 1900. 1. sz.

²⁴ DTbl., 1900. 1—3. sz.

²⁵ DTbl., 1900. 4. sz.

tájáról szóló cikkek. A cikkírók panaszkodnak azon, hogy a németységnek bűnéül róják fel, ha ragaszkodik nemzetiségéhez. Azt kívánják tőle, szakadjon el népétől. Ez, sajnos, gyakori eset a németiségnél: a művelt réteg a nyelvi asszimiláción keresztül elvész. Utal a lap az értelmiség és parasztság közötti szakadéokra: a nagyrészt energiátlan és elnemzetietlenedett német intelligencia nem törődik a parasztsággal, a vezető személyiségek csak a választások előtt hízelegnek neki, hogy elérjék önző, személyes céljaikat.²⁶ Holott a németek német szellemmel, német öntudattal is jól szolgálhatják Magyarországot; de ha sok szál fűzi is őket a magyar szülőföldhöz, téved, aki azt hiszi, hogy Németország számukra idegen. A cikk a szászok példáját hozza fel: bár nem feledkeznek meg arról, hogy magyar földön élnek, csak olyan államhoz ragaszkodhatnak, amely valamennyi lakosának egyenjogúságot biztosít. Nem a magyarosodás, hanem a lakosság egyetértése teheti boldoggá Magyarországot. Egy másik cikk az Alldeutscher Verband jelmondatára — „Gedenke, dass du ein Deutscher bist!” — hívja fel a figyelmet, s ehhez kapcsolja eszmefuttatásait.²⁷

A cikkanyag másik csoportja általánosságban és részletekben, fentieknél élesebb hangon tárgyalja a német sérelmeket. Ha egy külföldi Magyarország nemzetiségi viszonyai iránt érdeklődik, az 1868. évi nemzetiségi törvénnyel bizonyítják, hogy Magyarországon minden nemzetiség a legteljesebb szabadságot élvez. Holott a törvény számos vonatkozásban már hatályon kívül helyeződött. Eltekintve attól, hogy alsóbb és magasabbrangú tisztviselők egyéni túlkapasokkal akarnak patrióta érdemeket szerezni, az újabb törvények ellentétben állanak a nemzetiségi törvény rendelkezéseivel. A törvény kijátszásának a közigazgatás terén részben maguk a németek is okai, akik nem örködték kellő energiával a törvény megtartása felett. A jövőben maguknak is ügyelniük kell arra, hogy nyelvi jogaik közigazgatásban, iskolában, színházi téren érvényesülhessenek.²⁸ Az iskola-kérdés tárgyalásánál a cikkíró felhívja a figyelmet arra, hogy — ellentétben a magyarországi viszonyokkal — Ausztriában minden nemzetiség zavartalanul rendelkezik anyanyelvű népiskolákkal. Itt azonban a katolikus papság közömbös vagy ellenséges a német népiséggel szemben, a tanító pedig magyarosít. Holott a gyermekek csak akkor taníthatóak magyarra, ha anyanyelvüket már tudják. „Tiltakozunk népünk szellemi elnyomorítása ellen!” — írja a lap, s szilárdasgra inti azokat a községeket, amelyek még rendelkeznek német népiskolával.²⁹ Más cikkek a névmagyarosítási mozgalmat, a népszámlálási visszavonásokat, a német színházak megszüntetését, a helynevek magyarosítását, az asszimilált, a németiség számára elveszett Herczeg Ferenc Versecen lezajlott ünneplését — s épp a németellenes megjegyzéseket tartalmazó Ocskay brigadéros bemutatása alkalmából! — pellengérezik ki.³⁰

Az ügyesen szerkesztett lap ugyanakkor felhívja a figyelmet azokra a mozzanatokra is, amelyek a németiség nemzeti öntudatosodása mellett szólnak. Ismerteti a pozsonyi német polgárok sikeres ellenállását a városi ügykezelés nyelvének magyarrá tételével szemben s a pozsonyi és soproni német nyelvű színjátszás megvédését.³¹ Beszámol a fehértemplomi városi választási küzdelmekről, ahol a

²⁶ DTbl. 1901. 3. és 14. sz. Utóbbi cikkben a célzás feltehetőleg Blaskovicsra és Wittmanra vonatkozik.

²⁷ DTbl., 1901. 23, 35. sz.

²⁸ DTbl., 1901. 17, 18, 140. sz.

²⁹ DTbl., 1901. 24. sz.

³⁰ DTbl., 1900. 10. sz., 1901. 2, 19, 22, 59, 70. stb. sz.

³¹ DTbl., 1901. 23, 39, 53. sz.

polgároknak sikerült elérniök független, német szempontból megbízható emberek megválasztatását, s örömmel regisztrálja, hogy néhány német község — Perjámos, Lovrin, Bégafo, Klekk — 1900-ban ismét bevezette a német hivatalos nyelvet.³² Gyakran esik szó az erdélyi szászok példájáról, akik szilárdan ragaszkodnak népiségükhöz, s akikkel a dél-magyarországi németeknek minél szorosabb kapcsolatot kell keresniök. Beszámol a Bécsben működő — elsősorban szász tagsággal rendelkező — főiskolai szövetségek (Verein der Siebenbürgisch-sächsischen Hochschüler, Vereinigung Deutscher Hochschüler aus Ungarn, Verein der Siebenbürger Sachsen) közösen tartott szilveszteri ünnepségéről, megjegyezve: „Így helyes és nemes. Egyesült erővel akarjuk a társas szellemet is ápolni, hogy a harc napján könnyebben tudjuk testvéri hűséggel védeni a mi német ügyünket.”³³

A Deutsches Tagblatt für Ungarn megjelenése természetesen még jobban felbátorítja az eddigi nacionalista német lapok íróit. A Gross-Kikindaer Zeitung örömmel állapítja meg: az utolsó időkben világossá vált, hogy a magyarországi németiség nem enged az elnemzetietlenítő kísérleteknek; a bánási németek kinyilvánították, hogy németek akarnak maradni. A lap a Münchner Neueste Nachrichten-ből közöl cikket annak bizonyítására, hogy erre a törekésre Németországban is felfigyeltek, s annak az óhajának ad kifejezést, hogy a nyugat-magyarországi és szepesi németiség is csatlakozzék a dél-magyarországi németek kezdeményezéséhez. A lap rokonszenvvel fordul a város szerb lakossága felé, s mozgósítani kívánja a német lakosokat a városi választások alkalmából.³⁴

A Deutsches Tagblatt megjelenése „bombaként hatott a dél-magyarországi sovínisztákra” — mint Steinacker írja Samassához intézett levelében (mindkettőjük szerepére még visszatérünk) —, s minden eszközzel megpróbálkoztak, hogy a lapot lehetetlenné tegyék. A kávéházak, vendéglők kezdetben bojkottálták; a többi temesvári napilap kizárta a közös távirati előfizetésből és a helyi hírszolgálatból; s nemcsak az együttműködés, de a lap olvasása is rendkívül kompromittáló volt. Utóbb ez az ellenállás a lappal szemben némileg felengedett, s állítólag nemcsak a tisztikaszinókban, de a kávéházakban is szívesen olvasták.³⁵ A románok az új nemzeti orgánomot már megjelenése első napjaiban melegen üdvözölték.³⁶ A magyar sajtó nem foglalkozott az új hírlappal — amint a többi német lap hangváltozására sem igen reagált —, mindössze annyi történt, hogy Korn ellen a nagykikindai magyar lapok szerkesztői becsületsértési pert indítottak.³⁷

A délvideki német sajtó új irányvonala a századforduló idején feltámadó nemzeti aktivitás egy láncszemének látszik. Bár — a többi nemzetiséggel ellentétben — itt nem korábbi kezdemények elevenednek fel, hanem teljesen új megmozdulás körvonalai bontakoznak ki, maguk az egyelőre rendszeresen még meg sem fogalmazott követelések számos rokon vonást mutatnak a többi nemzetiség, főleg a szlovákok ekkori programjával. Az új szellem azonban nem a bán-

³² DTbl., 1901. 5, 140. sz.

³³ DTbl., 1901. 20., továbbá 5. sz.

³⁴ Gross-Kikindaer Zeitung, 1901. 23., továbbá 1, 2, 7, 18, 48. sz.

³⁵ Idézi *Isolde Schmidt*: Beiträge zur Geschichte des südstdeutschen Parteiwesens 1848—1914. München. 1939 (Veröffentlichungen des Südostinstituts 19). 67. l.

³⁶ A DTbl. 1900. 6. számában ismerteti a Tribuna Poporului üdvözlő cikkét.

³⁷ Korn magatartására az egyik sajtóperében elhangzó tanuvallomások vetnek jellemző fényt. A tanuk szerint Korn több esetben durván megtámadott az utcán vagy nyilvános helyen magyarul beszélő németeket. (Gr. Lázár Miklós vádbeszéde az esküdtekhez. Marosvásárhely. 1903. 8. l.)

sági németek politikai fejlődésének volt következménye. A változásban külső tényezők játszották a vezetőszerepet: a politikai fejlődésnek a többi magyarországi németésnél jóval magasabb fokán álló erdélyi szászok, s rajtuk keresztül az Alldeutscher Verband.

Az Alldeutscher Verband első kísérlete a délvidéki németiség megnyerésére

Az 1891-ben alapított, működését Berlinben 1894-ben megkezdő Alldeutscher Verband, a német imperializmus legreakciósabb szárnyának központi szervezete, a német viláгурalom kiépítésére irányuló terveiben fontos szerepet juttatott a közép-európai területeknek. Az Osztrák-Magyar Monarchia bekebelezése e viláгурalmi tervek megvalósításának egyik első láncszemét jelentette volna. S minthogy az Alldeutscher Verband tervei megvalósításához elsősorban a külföldön élő németeket kívánta eszközül megnyerni: figyelme természetesen terelődött rá a magyarországi németiségre.

Működése első éveiben az Alldeutscher Verband az erdélyi szász közép-terekkel keresett kapcsolatokat, amelyek erős nemzeti öntudatuk, politikai intézményekben is kifejeződő nemzetiségi szervezetségük folytán a magyarországi németiség köréből egyedül látszottak megközelíthetőnek pángermán célok felvételével. A századforduló éveire azonban a Verband vezetői felismerték, hogy mozgalmuk nem lehet eredményes, ha társadalmi bázisát nem terjesztik ki a burzsoázian túl: a parasztságra és a munkásságra is. Ennek kapcsán irányult az Alldeutscher Verband figyelme a legnagyobb egy tömbben élő magyarországi német paraszttömegre: a délvidéki németiségre.³⁸ Az a körülmény, hogy e németiségnek valóban voltak nemzetiségi — elsősorban nyelvi — sérelmei:³⁹ az akció irányát szabta meg, a megválasztandó taktika szempontjából nyújtott fogódzópon tot az Alldeutscher Verband számára.

A közvetítő — s talán kezdeményező — szerepet az Alldeutscher Verband és a dél-magyarországi németiség kapcsolatainak megteremtésében az ekkor Bécsben élő Edmund Steinacker játssza. Steinacker a magyarországi németiség megszervezésére irányuló törekvések központi alakja a dualizmus korában. A XIX. században lezajló kezdemények — német polgári párt létesítésének kísérlete, választási agitáció, a magyar—osztrák kapcsolatok szorosabbra fűzésére irányuló parlamenti tevékenység — mind az ő nevéhez fűződnek. Steinacker helyzete végül lehetetlenné válik Magyarországon, ahol évtizedeken át a fővárosi kereskedelmi és iparkamara titkárának fontos pozícióját töltötte be. Ekkor Bécsbe költözik, s teljes erővel hozzálát célkitűzéseit megvalósításához.⁴⁰ Az Alldeutscher Verband megalakulásakor ő kapcsolja hozzá a magyarországi németiség ügyét a pángermán szervezethez; maga is tagjai sorába lép, s Heinrich Class és az osztrák

³⁸ Az Alldeutscher Verband történetére — elveire, taktikájára, kapcsolataira — itt nem térhetünk ki; ezeket minden irányból megvilágítja *Tokody Gyula* műve: *Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) viláгурalmi terveiben (1890—1918)*. Bpest. 1963. Dolgozatunk jelen fejezete éppen az ellenkező oldalról kívánja a kérdést dokumentálni: hogyan jelentkeznek az elvi célkitűzések aprópénzre váltva egy, az alldeutsch szervezkedés körébe bevont németlakta területen.

³⁹ Ld. a Századokban megjelent, id. cikkem 648—659. lapjain; s az *Acta Historica*-ban megjelent cikkben.

⁴⁰ Steinacker működésének fő forrásanyaga saját emlékirata: *Edmund Steinacker: Lebens-erinnerungen*. München. 1937. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen

vonatkozásban tevékeny Paul Samassa allddeutsch vezetőemberekkel együttműködve indul harcba a bánsági némettség megnyerésére.⁴¹

Mint emlékirataiban Steinacker elbeszéli, Johann Anheuer, az újpécsi takarékpénztár igazgatója 1897-ben a Bécsben élő Adam Müller-Guttenbrunn délvidéki német származású íróhoz és újságíróhoz, s rajta keresztül hozzá fordult, legyen segítségére egy, a dél-magyarországi némettség nemzetiségi felébresztését célzó hírlap megalapításában. Steinacker maga nem vállalja a szerkesztést; ő csak képviselőként kíván visszatérni Magyarországra, mivel a német nemzetiségi propagandát csak az immunitás védelme alatt tartja lehetségesnek, de tanácsokkal látja el Anheuert, s nyilván segítségére van a szerkesztő személyének — az erdélyi szász Alwin Cramer — kiválasztásában.⁴² Steinacker szűkszavú beszámolójának jelentőségét az erdélyi szász Brandsch húzza alá Steinackerről írott megemlékezésében: Steinacker szavaiból — írja Brandsch — nem derül ki az a gyakran döntő szerep, melyet a Verband a magyarországi német mozgalomban játszott, s amely nélkül a német mozgalom egyetlen jelentős lépése sem lett volna — főleg kezdetben — lehetséges; s míg Class is igen nagy megértéssel viseltetett a délkelet-európai némettség iránt, Samassa „mindenütt a mozgató és a hajtóerő volt”. Harmadiknak Lutz Korodi csatlakozott hozzájuk, az erdélyi zóldsászoknak — a kormányzattal való megegyezés ellen fellépő fiatal szász politikusok 1893-ban létesült csoportjának — egyik vezetője, aki a börtönbüntetés elől menekült Németországba, Berlinben tanári állást kapott, s az Alldeutscher Verband keretében fejtett ki tevékenységet a magyarországi némettség érdekében.⁴³

Az Alldeutscher Verband homályban folyó tevékenységéből legszembe-tűnőbb az a cikkhadjárat, melyet az egyesület lapja, az Alldeutsche Blätter — mely korábban magyarországi viszonylatban főleg a szászokkal foglalkozott — a dél-magyarországi németek érdekében indít. Samassa már 1900 elején üdvözlí a bánsági német szellemű hírlapokat, s reményét fejezi ki, hogy ez a jómódú és tösgyökeres német lakosság segítségére lesz a szászoknak nemzeti harcukban. Egy évvel később Aldinger, a witzenhauseni ún. „gyarmatiskola” tanára nyilatkozik elismeréssel egy cikkében a dél-magyarországi német mozgalomról, s utal arra, hogy a mozgalom érdekében Witzenhausenben is tevékenykedtek.⁴⁴ Eb-

Volkstums im Süden und Südosten in München 13.) 271 l. A kötetben megjelent Steinacker összefoglalása is a magyarországi német nemzetiségi szervezkedésről. (Először megjelent: Deutsche Politische Hefte für Grossrumänien. 1921—1926. évf.) Steinacker magyarországi működésére ld. a Századokban megjelent cikkem 1104—1115. lapjait.

⁴¹ *Edmund Steinacker*: i. m. 140, 224. l. A századforduló körül Steinacker Klosterneuburgba költözik, s míg Bécsben különféle hivatalokat visel, itt már, úgy látszik, kizárólag a magyarországi némettség megszervezésére fordítja még mindig töretlen energiáit. Itt kerül közelebbi kapcsolatba Alexander von Peezzel és Naumann-nal, akinek Mitteleuropa-eszméjéhez nagyon vonzódik, bár nem ért vele mindenben egyet. Utóbb Samassa is Klosterneuburgba költözik. (Uo. 223—224. l.)

⁴² Uo. 138. l.

⁴³ *Rudolf Brandsch*: Edmund Steinacker und die deutsche Bewegung im alten Ungarn. Volksforschung, 1937. 468. l. — Korodi volt az első reichsdeutsch szellemű iskolai olvasókönyv elkészítője. E hárman — Steinacker, Korodi, Brandsch — s mellettük még Adam Müller-Guttenbrunn voltak azok, akik az Alldeutscher Verbandot a magyar viszonyokról, a magyarországi némettség helyzetéről rendszeresen tájékoztatták. (*Lothar Werner*: Der Alldeutsche Verband 1890—1918. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland in den Jahren vor und während des Weltkrieges. Berlin. 1935. Historische Studien. Heft 278. 132. l.)

⁴⁴ A cikkeket ismerteti *Hangay Oltáv*: Az Alldeutsch Szövetség. Kolozsvár. 1903. 84, 88. l.

ben az évben Samassa meglátogatja Erdélyt, és úgy látszik, a Bánságot is, s lelkesen ír az itt látottakról: a magyar iskolákat látogató német diákok egynegyede lelkes német, s alkalmas arra, hogy majd a többiek vezére legyen; ha ezek egyszer fellépnek, százak is követik majd őket, akik eddig csak a zsebükben szorították ökölbe a kezüket.⁴⁵ Samassa előadásokon számol be utazásáról, s az össznémet szövetség társasutazást tervez 1902-re Magyarországra.⁴⁶ A lap olykor közöl is a Deutsches Tagblattból egy-egy cikket, beszámolókat magyarországi eseményekről, ünneplési délvideki német sajtó érdemeit.

A sajtótámogatáson túlmenő alldeutsch beavatkozásra természetesen csak igen szórványos adatokkal rendelkezünk. Kétségtelen, hogy Steinacker ezekben az években sűrűn látogatja a Bánságot, s kapcsolatot igyekszik létrehozni a délvideki városokban elszórtan élő német nemzeti beállítottságú személyek között.⁴⁷ Ugyanakkor elárasztják a falvakat külföldi német lapokkal, röpiratokkal is.⁴⁸ A Bécsben tanuló német diákok nemzeti irányú megnyerésére 1900-ban létesült Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der Ungarischen Krone in Wien előadásokat rendez a magyarországi németiségről, s általában Magyarország viszonyairól, sőt nagygyűlést tart a magyarországi németek öntudatának megerősítését szolgáló eszközök kérdéséről.⁴⁹ A szervezkedés személyes irányítására azonban a külföldi németek már nem vállalkozhatnak; ehhez Magyarországon belül kell az alkalmas személyiségeket megtalálniok.

Itt kapcsolódik be az erdélyi szászág a magyarországi németek szervezésének folyamatába. A hivatalos szász politika mereven elzárkózott ugyan a magyarországi németiség megmozdulásaival való mindennemű közösség vállalásától — akár a szász patriciuspolgárságnak egy paraszti szervezkedéstől való idegenkedése folytán; akár azért, mert nem látszott politikusnak saját fejlettebb nemzetiségi mozgalmukat egy kezdődő, bizonytalan kimenetelű szervezkedéssel egybekapcsolni; akár a vallási különbözőség folytán.⁵⁰ A szász ellenzékben azonban már érlelődtek a minden magyarországi német összefogására irányuló elképzelések később kihajtó csirái, s ennek megfelelően egyes szász értelmiségiek — nyilvánvalóan az alldeutsch mozgalom hívei, s feltehetőleg alldeutsch útmutatás mellett — vállalkoztak arra, hogy a Délvidékre költözve részt vegyenek a mozgalom megszervezésében, vagy azt otthonról támogassák. Cramer, a Deutsches Tagblatt első szerkesztője, mint láttuk, szász tanító, s délvideki szereplése előtt a bécsi Reichswehr munkatársa; magyarországi kiküldetését állítólag Lueger is támogatta.⁵¹ De szász volt az őt felváltó Alois Krisch, s az azt követő Viktor Orendi-Hommenau is, — ez utóbbi nem találva Erdélyben megfelelő elhelyezkedést, 1899-től munkatársa lett a bánsági német lapoknak, majd végleg

⁴⁵ Alldeutscher Blätter. 1901. 49. sz. Ismerteti *Hangay Oktáv*: Az Alldeutsch Szövetség. 90. l.

⁴⁶ Uo. 90, 93. l.

⁴⁷ *Edmund Steinacker*: i. m. 140. l. A XX. század elején (kb. 1902 és 1914 között) Steinacker tizenkétzer jár Nyugat-Magyarországon, harminchétszer Temesvárott, húszszor Versecen, tízszor Nagykikindán, ötször Ujvidéken. (Uo. 225. l.)

⁴⁸ *Herczeg Ferenc*: Német nemzetiségi kérdés. Bpest. 1902. 22. l.

⁴⁹ Gross-Kikindaer Zeitung, 1902. 29. sz.

⁵⁰ *Isolde Schmidt*: i. m. 91–92. l.

⁵¹ Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnöki levéltár. Elnöki iratok. XVI. 1274/1905. (A továbbiakban: ME. 1274/1905.) Petheő János temesvári postaigazgató jelentése. 1902. jún. 21. — Ennek az iratesomónak, amely az 1902. évi délvideki pángermán agitációról fennmaradt iratokat tartalmazza, lényeges darabjai legújabbban nyomtatásban is megjelentek: *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. köt. 1900–1903. Bpest. 1964. 393–445. l.

ezt a területet választotta működése színhelyéül.⁵² Szász eredetű Kremling is, a fehértemplomi némettség vezére, s a német szervezkedésre vonatkozó akták nem egy esetben megemlítik egy-egy német nacionalista értelmiségi vagy jómódú kispolgár neve mellett, hogy a Szászföldről költözött a Bánságba.

Ha a magyarországi közvélemény már ezeknek az adatoknak az alapján a szászsnak tulajdonította a délvidéki német mozgalom megindításában a vezetőszeret,⁵³ még világosabbá válik ez a körülmény a mozgalom — elsősorban a hírlapok — anyagi hátterének ismeretében. Nagyszebeni és brassói szász bankok ezekben az években fiókokat létesítenek a Bánságban — Temesvárott, Nagyikindán — s míg a Deutsches Tagblatt számára a nagyszebeni Transylvania Általános Kölcsönös Biztosítóbank vásárol Temesvárott házat és — csak a lap előállításával foglalkozó — nyomdát, addig Korn, a Gross-Kikindaer Zeitung szerkesztője a brassói Nemzeti Bank nagyikindai fiókjának pénztárosa is egyben.⁵⁴ A Deutsches Tagblatt anyagi ügyeit Drotleff József nagyszebeni polgármester, három erdélyi bank igazgatóságának tagja, nyomdatulajdonos és földbirtokos intézi, — aki egyébként a Siebenbürgisch-Deutsches Tagblatt kiadását is kezében tartja. Drotleff sűrűn küld nagyobb összegeket, elsősorban a Deutsches Tagblattnak, de a többi német nacionalista hírlapnak is, bár úgy látszik, szerepe csak a közvetítő. A szász Nemzeti Bank, Lutz Korodi is juttat időnként az új napilap részére pénzbeli támogatást.⁵⁵ A szász részről vagy szövetítéssel érkező pénzüsszegek azonban távolról sem elegendők a német lapok fenntartásához — a kimutatható forrásokból beérkező összegek a lap előállítási költségeinek felét sem fedezik —, s kétségtelennek látszik, hogy közvetlenül alldeutsch részről is érkezik e lapokhoz anyagi támogatás. Ez azonban adatszerűleg nem bizonyítható. Korn is, Cramer is kapnak ugyan pénzküldeményeket Ausztriából és Németországból, ezek azonban kis tételekben érkeznek, s az ottani olvasók által megküldött előfizetési díjnak látszanak.⁵⁶

⁵² Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. IX. köt. 1362—1363. hasáb.

⁵³ Ld. Belicska Béni képviselő jelentését Széll miniszterelnökhöz 1902. máj. 24-én. (ME. 1274/1905.) Érdekesen ír a szász szerkesztők működéséről *Herczeg Ferenc* (i. m. 23—24. l.): „Egész csendben egy feltucat szász ember bukkant föl a svábság központjaiban. Ott egymásután több német lapot alapítottak. Ezeket a lapokat fővárosi ember igen ügyügyeknek találja, ha olvassa. Pedig a célukhoz mérten igen jól szerkesztett lapok, igazi néplapok. A szerkesztők tudják, hogy az út a paraszt szívéhez a gazdagságán (!) át vezet, a lapok tehát agrarius lapok, vagy — mint büszkén vallják magukat — paraszt-lapok. A szerkesztők bejárják a falvakat és a legkisebb fészekben is szerződtenek tudósítót. Legszívesebben valami intelligens földművest, vagy a nép között élő kis polgárembert. Az ilyen levelező aztán a legbuzgóbb terjesztője is a lapnak. A lapot a nép írja, a maga nyelvén, a nép számára. A szerkesztő szerkeszt, azaz kielezi a magukban véve talán ártatlan közleményeket a magyar állameszme ellen... E lapok alaphangja a Bismarck-féle titáni önérzet hangja, melyet a vaskancellár halála óta minden német tintanyaló a maga örökségének tekint.”

⁵⁴ Petheő János id. jelentése. A szász Nationalbank nagyikindai fiókja 1902 közepéig több mint egymillió korona kölcsönt nyújt a környék németjeinek és szerbjeinek, de a magyarok elől sem zárkózik el teljesen. 1902-ben a bank 10 000 márkát kap Németországból, főleg Breslauból; hogy üzleti vagy politikai célzattal-e, bizonytalan. A Kronstädter Allgemeine Sparkassa ügyeinek vizsgálata pedig azt a látszatot kelti, hogy a jövedelem egy részét agitációra fordítják. (ME. 1274/1905. alatt elhelyezett, 1902-ben kelt jelentések.)

⁵⁵ ME. 1274/1905. alatt elhelyezett 1902. évi jelentések. Drotleff 1901—1902-ben összesen 4750 koronát küld a DTbl-nak.

⁵⁶ A kereskedelemügyi miniszternek a miniszterelnökhöz 1902. jún. 7-én intézett jelentése szerint (ME. 1274/1905) Korn 1901—1902-ben Németországból 12 küldeményben 385 koronát kap, Ausztriából 50 tételben 1826 koronát. Cramer 1901—1902-ben Németországból 58 tételben 890 K-t, Ausztriából 64 tételben 614 K-t. Egy másik jelentés szerint Korn 1900-ban 1800 K-t, 1901-ben 1100 K-t kap Berlinből és Bécsből, emellett a jelentősebb külföldről érkező összegeket nem postán kapja. A másik két laphoz postán érkező külföldi pénzüsszegek csekélyebbek.

A jelentékeny, sok vonatkozásban kezdeményező allddeutsch és szász befolyás mellett azonban a meginduló német mozgalom valamennyi ponton helybeli elemekre is támaszkodik, mind szellemi, mind anyagi tekintetben. A hírlapok azokon a helyeken indulnak meg, ahol egy — habár szűk — kör képes megteremteni létrejöttük előfeltételeit. A Deutsches Tagblatt 20,000 koronás óvadékát a már említett Anheuer biztosítja; a lap tulajdonosa Wettel temesvári papírkereskedő és földbirtokos, kiadója Jakob Jockel, kocsmáros.⁵⁷ Korn Nagyikikindán 1899-ben zsidó szerkesztőtől veszi át a tönkretűnés előtt álló Gross-Kikindaer Zeitung-ot; anyagi ügyeit Greiner Ferenc ügyvéd és ugyancsak Anheuer segítségével rendezi.⁵⁸ A lap körül nagynémet beállítottságú csoport gyűlik össze: Karl Ehrling és Nikolaus Ehrling paraszti származású ügyvédek, a szász bankfiók alkalmazottai, magánzók, kereskedők, mindössze hét vagy nyolc személy; közéjük tartozik a helybeli szerb takarékpénztár igazgatója is. Fehértemplomban a lap alapítója a Nagyikikindán is szereplő Franz Greiner ügyvéd, aki állítólag nemcsak a szászokkal, de Lueggerrel is összeköttetésben áll. Greiner már a lap megalapítását megelőző években a német nacionalizmus vezérének számít Fehértemplomban; kezdetben az Apponyi—Szilágyi-féle egyesült ellenzék híve, de utóbb a román és szerb nemzeti mozgalmak felé keres kapcsolatokat. A lap alapításához a szükséges tőkét egy gazdag, magyar- és zsidóellenes fehértemplomi kereskedő biztosítja; a továbbiakban a költségek jó részét feltehetőleg a kisiparosok helybeli hitel- és előlegegyletének nyeresége fedezi; ennek elnöke ugyanis egyben a lap szerkesztője, Schümichen Jakab elbocsátott zichyfalvi tanító. E körhöz még néhány személy — a Volksbank könyvelője, egy nyugalmazott őrnagy, kereskedők — csatlakoznak; ugyanők a lövészegetlet vezetői, s mint ilyenek tartanak fenn kapcsolatokat Berlinnel, Ausztriával. A város életében szászoknak is szerepük van; maga a polgármester is szász, s a német szellemű szervezkedést szabadon engedi kibontakozni. Greiner halála után Ludwig Kremling szász származású ügyvéd lesz a csoport központja — ugyanő a Deutsches Tagblatt megalapításában is szerepet játszott —, aki Greinerhez hasonlóan a szerb és román mozgalom felé is orientálódik: az országgyűlési választásokon a németek a szerbekkel szövetkeznek a magyar jelölt ellen, a polgármesteri választáson pedig a román jelöltet támogatják, s elhatározzák, hogy minden közügyben egyetértőleg fognak eljárni. Az 1902-ben fuzionáló Torontaler Zeitung és Südungarische Bürgerzeitung — mindkettőnek szerkesztője a Perjámoson működő Alois Pirkmayer — a bogárosi, varjasi, kisőrszi, nagyszentpéteri takarékpénztár, a lovrini hitelszövetkezet, a bogárosi, sándorházai tejszövetkezet támogatásával tartja fenn magát; olykor román részről is részesül anyagi segítségben.⁵⁹

Hogy a szervezők, támogatók szűk körének fáradozását nem nagy siker koronázza: ezt már az a körülmény is bizonyítja, hogy e lapok nem képesek önmaguk eltartására. Jóllehet jellegüket, célkitűzésüket tekintve néplapok, előfizetőiket általában nem a parasztság körében találják meg. Az 1902 nyarán több mint 300, ez év őszén körülbelül 450 példányban szétküldött Deutsches Tagblatt előfizetői főleg kereskedők, iparosok, ügyvédek, tanítók, kocsmárosok;

⁵⁷ ME. 1274/1905. alatt elhelyezett 1902. évi jelentések. Persze nem lehetetlen, hogy Anheuer tanácsokon kívül már a meginduláshoz is anyagi támogatást kapott Steinacker-től, illetve az Allddeutscher Verbandtól.

⁵⁸ *Isolde Schmidt*: i. m. 65. l.

⁵⁹ Petheő János id. jelentése; *Isolde Schmidt*: i. m. 63. l.; Greinerről: Bekits Tódor jelentése 1904. júl. 24. OL. Miniszterlenöki levéltár. I. üo. XIV. 152/1904.

de vannak köztük papok, földbirtokosok, gyógyszerészek is. Az előfizetők egy része németországi: a lap 22 német postahivatalba jár, ezenfelül egyéni címekre is, könyvkereskedőknek, értelmiségieknek, összesen 100—150 példányban. Mint-hogy a többi nemzetiségről is rokonszenvvel ír, szlovák és román vidékeken is szerez előfizetőket. A Gross-Kikindaer Zeitung-ot 1902 őszén 371 példányban küldik szét postán; előfizetői között kaszinók, Bauernverein-csoportok mellett sok az erdélyi szász és a fővárosi; de járatják Bécsben, Prágában, Németországban is. Az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt 220 előfizetőjéből 58 a szász, budapesti, bécsi; jár néhány németországi, sőt amerikai címre is. Legelterjedtebb a Bürgerzeitung — ez hetilap —, 1265 előfizetője között feltehetőleg parasztok is vannak, még pedig nemcsak bánságiak, hanem bácskaiak is.⁶⁰

A lapok hatását a szerkesztők, kiadók nagy példányszám ingyenes szétküldésével kívánják fokozni.⁶¹ Az első időkben a lapok így sem gyakorolnak hatást a parasztságra és a városok németjeire. Temes megye főispánja 1900. évi jelentésében megállapíthatja, hogy bár e lapok „igyekeztek elégedetlenséget szítani a németajkú lakosság körében . . . , pángermán eszméik . . . eddig nem találtak talajra hazafias érzelmű svábjaik körében”.

Ezt a nyugalmat olykor a falvak magyar nacionalista elemei zavarják meg. A szenthuberti káplán a Budapesti Hírlapban pángermanizmussal vádolja meg három német község — Szenthubert, Seultour, Károlyfalva — lakosságát. A hazafiasságuk kétségbevonása felett felháborodó német parasztok a lapot a kocsmában nyilvánosan akarják elégetni, s ezt csak erőszakkal sikerül megakadályozni. Végül a három község népgyűlést tart, s ezen magyar nyelvű tiltakozó nyilatkozatban utasítja vissza a rágalmakat. Nem igaz az, jelentik ki, hogy e községekben a magyar nyelv terjesztésének gátat vetnének, vagy hogy idegen pénzzel támogatva a magyarság ellen lépnének fel; a haza lojális polgárainak, az egységes magyar nemzet németajkú tagjainak vallják magukat.⁶²

A német nacionalista mozgalom természetesen nem elégszik meg a hírlapi agitációval, s más utakon is próbálkozik. Egyik ilyen út a német érzelmű értelmiségiek társadalmi jellegű tevékenysége. Ezek — újságírók, hivatalnokok — lassan megszerezik a vezetőszerpet a községek takarékpénztári szövetkezeteinek, gazdasági egyesületeinek, olvasó-, tűzoltó-, lövészegyesületeinek, dalárdáinak életében, s apróságokon keresztül igyekeznek a németek faji öntudatát felébreszteni.⁶³ Ez a tevékenység természetesen nemcsak azokban a helységekben folyik, ahol a hírlapok megjelennek; társadalmi szervezkedés nyomai vannak például Ujpécsett, Gyertyámoson, Szenthuberten — utóbbi helyeken a gyógyszerészek állanak a mozgalom élén⁶⁴ —, Versecen, ahol Steinacker már a nyolcvanas években megértő támaszra talál Reinhold Heegn városi mérnök személyé-

⁶⁰ ME. 1274/1905. alatt található előfizetői jegyzékek.

⁶¹ Dessewffy Sándor csanádi püspök Széll miniszterelnökhöz intézett jelentésének melléklete. 1902. jún. 26. (ME. 1274/1905); és *Herczeg Ferenc*: i. m. 25. l.

⁶² Budapesti Hírlap, 1902. 121. sz.; Torontál m. főispánja a BÜM-hoz, 1902. júl. 11. (BÜM. 134/1906.), mellékelve a nyomtatott nyilatkozat. A főispán lépéseket tesz a püspöknél, hogy a nyugtalanságot kiváltó káplánt elhelyezzék; egyben cáfolja azt a — a Gross-Kikindaer Zeitung-ban megjelent — hírt, hogy Szenthubert lakosai felháborodásukban arra gondolnak, hogy áttérnek protestánsnak.

⁶³ *Herczeg Ferenc*: i. m. 25—27. l. Herczeg általános megjegyzéseit alátámasztja pl. a következő eset: a fehértemplomi dalárda elhatározza, hogy egy magyar dalt is felvesz egyébként német műsorába. Erre egy száz származású törvényszéki jegyző kezdeményezésére számos tag — iparosok, kereskedők — kilépnek a dalárdából. (Petheő id. jelentése.)

⁶⁴ A szenthuberti postamester jelentése Petheő Jánoshoz. (ME. 1274/1905.)

ben; ugyanő Eduard Rittingerrel együtt a további szervezkedés egyik fontos személyisége.⁶⁵ A másik út a választási propaganda. Az 1901. évi választások alkalmával Steinacker fellép a nagykomlói választókerületben. Programbeszédeiben községi és iskolai ügyeket tárgyal, nemzetiségi követelményként a gyermekek anyanyelvű oktatását, a második hivatalos nyelv használatát, a községi jegyzőkönyv anyanyelvű vezetését jelöli meg. Széll miniszterelnök hívének vallja magát, leszögezi azonban, hogy Széll környezetének nagy részével nem ért egyet.⁶⁶ A német irányú hírlapok támogatják Steinackert, s a nemzetiségi követelések mellett a parasztság — elsősorban a kulákság és a jobbmódú középparasztság — érdekében álló programokat hangoztatnak. A Gross-Kikindaer Zeitung közli a perjámosi választói gyűlésen elhangzottakat: a földadó csökkentése, telepítés állami birtokokon, a katonai szolgálati idő leszállítása, öregségi ellátás a parasztság részére, vámvédelem a mezőgazdasági termények számára, s ezek mellett egy, a mezőgazdasági cselédség kihasználását biztosító rendszabály követelése. Politikai követeléseik: a nemzetiségi törvény betartása, közigazgatási reform, a választójog kiterjesztése.⁶⁷

Steinacker és hívei a választási agitációt propagandisztikus szempontból igen hatásosnak könyvelték el.⁶⁸ A számszerű eredmény azonban nem nagy: Steinacker 247 szavazatot kap, de szavazóinak nagyobb része állítólag nem nemzetiségi meggyőződésből, hanem a községi — nem politikai — pártokkal való szembenállása folytán adja rá szavazatát.⁶⁹

A több irányból folyó agitáció végül mégis hoz gyümölcsöket. Míg 1900-ban mindössze annyi történik, hogy néhány község a magyar mellé a németet is bevezeti jegyzőkönyvi nyelvnek, s hogy Fehértemplom képviselőtestülete elhatározza, hogy a város neve „Weisskirchen” legyen,⁷⁰ addig 1902-re a nemzetiségi ellenállás elszórt tünetei kezdenek mutatkozni bánsági német községekben és városokban. A változás részben csak hangulati: „Nagykikindán itt-ott egyes svábok német voltokra hivatkoznak, amit előbbi soha nem tettek” — írja egy jelentés;⁷¹ máshol mindenre, ami magyar, kijelentik: „Wir brauchen das ungarische Zeug nicht!”⁷² Sok esetben azonban a változás tettekben is megnyilvánul. Egyes községek leszavazzák a községi iskolák államosításának javaslatát; másutt a német hivatalos nyelv bevezetését követelik a nemzetiségi törvény értelmében.⁷³ Vannak községek, mint Lovrin, ahol 1901-ben bevezetik a német hivatalos nyelvet.⁷⁴ A dél-magyarországi ipartestület verseci kongresszusán botrány tör ki:

⁶⁵ *Edmund Steinacker*: i. m. 101, 140. l.

⁶⁶ *Gross-Kikindaer Zeitung*, 1901. 39. sz.

⁶⁷ *Gross-Kikindaer Zeitung*, 1901. 34—35. sz. A tervezet 13. pontja a cselédtörvény revízióját javasolja, nehogy előfordulhasson, hogy olyan cselédek, akiket a gazda egész télen fizetett és élelmezett, a munkaidőben faképnél hagyják.

⁶⁸ *Edmund Steinacker*: i. m. 140. l.

⁶⁹ *Gross-Kikindaer Zeitung*, 1901. 40. sz.; Belicska Béni jelentése Széllhez, 1902. máj. 24. (ME. 1274/1905.) A lovrini választókerületben a németek a liberális párt keretében az ugyancsak a nemzetiségi követeléseket magáévá tevő — egyébként nem szereplő — Viktor Schreyert jelölik, aki 700 szavazatot kap.

⁷⁰ Temes megye főispánjának 1900. évi jelentése. ME. XXX. 1293/1901. — Fehértemplomban Petheő id. jelentése szerint a parasztság nem igen hajlik a „bujtogatásra”, „de hajlik a sok iparos és kereskedő, éppen az intelligensebb osztály”.

⁷¹ Torontál megye alispánja a miniszterelnökhöz 1902-ben. (ME. 1274/1905.)

⁷² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. A Habsburgok politikája c. (Főtvös Károly-ól származó?) cikk kézírata. Quart. Hung. 2048. f. 7.

⁷³ *Gross-Kikindaer Zeitung*, 1901. 24. sz. és Torontál m. alispánjának fent id. jelentése.

⁷⁴ *Gross-Kikindaer Zeitung*, 1901. 2. sz.

a résztvevők követelik a német tárgyalási nyelvet, amit sikerül is elérniök.⁷⁵ Vannak helyek, ahol a gyermekek megtagadják az engedelmességet, ha a tanító magyarul akarja feleltetni őket;⁷⁶ a piszkei németek megakadályozzák egy magyar nyelvű istentisztelet megtartását.⁷⁷ A verseci magyar nyelv-terjesztő egyesület tagjainak száma 1902-ben 400-ról 50-re olvad le.⁷⁸

Ezek a megmozdulások nem tekinthetők általános jelenségnek, s túlzásnak látszik Herczeg Ferencnek az a megállapítása, hogy „a bánsági sváb községek legnagyobb része ma már meg van mételyezve”. Azt azonban helyesen látja meg Herczeg, hogy a mozgalom politikai párttá szervezkedése csak idő kérdése, s épp így azt is, hogy „a parasztság nagy tömege . . . sejtelemmel sem bír még a mozgalom egész horderejéről”.⁷⁹

Az 1900—1902. évi pángermán szervezkedés letörése

Az uralkodó körök 1901 végén figyelnek fel a nagynémet agitációra és hatására. Ekkor Rakovszky István ismerteti a képviselőház előtt a nagynémet szervezetek néhány kiadványát, s kijelenti, hogy a német társadalom ilyenfajta megnyilatkozásai bizalmatlanságot ébresztenek a magyar—német kapcsolattal szemben. A kormányzat a német szövetségesre való tekintettel ekkor még bagatellizálja a kérdést: Széll azt válaszolja Rakovszkynak, hogy amennyiben pángermán aspirációk jelentkeznének Magyarországon, úgy ezek ellen fellépnének; egyébként azonban az Alldeutscher Verband — „azok a meghibbant elméjű professzorok, azok a sörházakban politizáló ifjak” — semmiféle kormánytámogatásban nem részesül, s ennél fogva nincs is ok a magyar politika irányának megváltoztatására.⁸⁰ A képviselőházban 1902 áprilisában ismét felvetődik a német kérdés: Szivák Imre ismerteti a délvidéki német nacionalista sajtó állásfoglalását különböző kérdésekben, s az igazságügyi szervek közbelépését követeli.⁸¹ 1902 májusában a delegációban kerülnek szóba a pángermán akciók, s Holló Lajos képviselő annak a gyanújának ad kifejezést, hogy a szervezés szálai a budapesti német konzulátus egy főtisztviselőjének kezében futnak össze. Széll ekkor ismét kijelenti, hogy a mozgalom nem azonosítható a német kormányzattal, s hiába kifogásolja néhány képviselő a kormány könnyelmű állásfoglalását, diplomáciai akció megindításának tervét Tisza is helyteleníti, jelentéktelen dolgoknak nevezve a nagynémet sajtótermékeket, melyeknek nem érdemes túlzott jelentőséget tulajdonítani.⁸²

Ezek a nyilatkozatok azonban már csak a látszat fenntartására irányulnak: időközben a kormány már lépéseket tett a helyzet tisztázására. Szögyény berlini nagykövet tájékozik Berlinben az ügyek ottani állásáról, s kijelenti, hogy — ha egyáltalán létezik ez a propaganda — a hivatalos körök távol állanak

⁷⁵ Arthur Korn: Die Deutschenverfolgung in Ungarn. München. 1903. 20. l.

⁷⁶ Budapesti Hírlap, 1902. 121. sz. Kovács Lajos szenthuberti káplán cikke.

⁷⁷ Országgyűlési értesítő. Mellékelve a Budapesti Közlöny 1902. ápr. 26-i, 96. számához. 14—18. l.

⁷⁸ Hangay Oktáv: Az Alldeutsch Szövetség. 94. l.

⁷⁹ Herczeg Ferenc: i. m. 30. l.

⁸⁰ Képviselőházi napló, 1901—1906. I. köt. Bpest. 1902. 69—71, 95—96. l.

⁸¹ Képviselőházi napló, 1901—1906. VI. köt. Bpest. 1902. 75—78. l.

⁸² A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója. Bpest. 1902. VI. ülés. 80—94. l.

tőle, sőt rosszallják. Ugyanakkor mégis pontos tudósítást kér a magyarországi eseményekről, hogy irányadó körök figyelmét felhívhassa rájuk.

Szell miniszterelnök ekkor felszólítja a Délvidék néhány vezető személyiségét, hogy a kérdésben tájékoztassa. A Torontál megyei alispán, Dessewffy csanádi püspök és Belieska Béni képviselő jelentéseiből azután tudomást szerezhet a megindult folyamatról: a német sajtótámadásokról, a szászok befolyásáról, a nagynémet propaganda feltehető tevékenységéről, s mindennek következtében a németiség hangulatának megváltozásáról. Végül beérkezik Petheő János bánsági főpostamester terjedelmes jelentése, mely olykor — például a Bauernvereint illetően — túlzottan rosszhiszemű, általában azonban hitelt érdemlő és részletes képet nyújt a délvidéki német szervezkedés központjairól.

E jelentések alapján Szell mozgósítja a szakminisztériumokat. Minthogy a tervezett diplomáciai közbelépéshez további adatokra van szüksége, felszólítja a Külügyminisztériumot az Alldeutscher Verband anyagi ügyeinek lehető felderítésére, a Kereskedelmi Minisztériumot a szász bankokhoz érkező pénzküldemények megfigyelésére. Arra a meggyőződésre jutott ugyanis, írja Szell, hogy a nemzetiségi törekvések gazdasági vonatkozásai a legsúlyosabbak: míg régen a német egység ügyét a tornaegyesületek és dalárdák mozdították elő, újabban a politikai propaganda súlypontja a gazdasági egyesületekbe, főleg a részvénytársaságokba tolódott át. A pénzintézeteket, elzárkózottságukban, írja Szell, éppen olyan veszélyesnek kell tartani, mint a titkos egyesületeket. Felveti a kérdést, nem lenne-e szükség olyan törvényre, mellyel a nemzetiségi politikát űző részvénytársaságok, szövetkezetek feloszlathatók lennének. Végül információt kér Szell a Kultuszminisztériumtól a szegedi Bauernverein-konviktus szelleméről — amit Petheő szintén meggyanúsított —, s valamennyi németlakta megye főispánjától: észlelnek-e valami nyugtalanságot megyéjük német lakosai körében, s tartózkodnak-e szászok közöttük.⁸³

Szellnek, a miniszterelnöknek ezt az akcióját az ugyancsak ő általa vezetett Belügyminisztérium tevékenysége egészíti ki. A minisztérium az agitációt irányító vagy ebben gyanús személyek ellen fordul. Temes és Torontál megye főispánjait felszólítják, tiltásuk ki Cramert és Kornt törvényhatóságuk területéről, s ha esetleg más, idegen illetőségű agitátorok működnének területükön, tiltásuk ki azokat is. Fulda szenthuberti jegyző, Leblanc szenthuberti nyugalmazott tanító, s fia, az ottani igazgatótanító — az általuk aláírt, fent ismertetett tiltakozó nyilatkozat ellenére — szintén államellenes tevékenység gyanúját vonták magukra; a minisztérium a vallás- és közoktatásügyi minisztert és a főispánokat felszólítja megfigyeltetésükre, illetve megfelelő intézkedésre. A Bauernverein részéről Kraushaar titkár esik pángermán agitáció gyanújába, s Frecot Menyhért temesvári ügyvéd, a Verein alelnöke, aki Cramernek egyik sajtóperében pártját fogta, s a Deutsches Tagblatt jogi ügyeit intézi. Ezt a körülményt a Belügyminisztérium tudomására hozza Dessewffy csanádi püspöknek, akinek szintén Frecot az ügyvédje, s a püspök belátására bízva, érdemesnek tartja-e Frecot-ot további bizalmára.^{83a}

Ezekkel az akciókkal egyidőben a kormány a Bauernverein segítségét is igénybeveszi, hogy a nacionalista mozgalom vitorlájából a szelet kifogja, annak dokumentálásával, hogy a német parasztság számára megvan a mód arra, hogy a törvény által engedélyezett kereteken belül szervezkedjék, s hallassa szavát az

⁸³ 1902. júl. 4. ME. 1274/1905. a. sz. alatt: ME. XXI. 1943/1902.

^{83a} 1902. júl. 5. BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatt: 568/1902.

öt érdeklő kérdésekben. 1902 augusztusában a Bauernverein kivándorlási kongresszust rendez Temesvárott. Több mint 300 parasztgazda vesz részt a gyűlésen, s hozzászólásaikban kinyilvánítják gazdasági, társadalmi, politikai vonatkozású óhajtaikat, rávilágítva ezekkel a délvidéki német parasztság ekkori átlagos magatartására. Gazdasági téren főbb javaslataik: mezőgazdasági szövetkezetek létesítése s ezek állami támogatása, a földhiány megszüntetésére telepítések, a mezőgazdaságban feleslegessé váló elemek foglalkoztatására a mezőgazdasági ipar fellendítése; azután a terhek és a jövedelmek összehangolása, megfelelő mezőgazdasági törvényhozás a birtokok felaprózódásának meggátolására, az uzsora megszüntetésére. Társadalmi síkon egyfelől a szegény és gazdag rétegek közötti szakadék állandó mélyülésére mutatnak rá, másfelől a falu középosztálybeli vezetői és a parasztság közötti bizalom megingására; kérik a tanítókat, papokat, hivatalnokokat, támogassák törekvéseiket, hogy a bizalom helyreálljon. Az egyik szónok, Peter Ströbl bogárosi gazda, a Bauernverein egyik alapító tagja „drasztikus módon világitja meg a nép bizalmatlanságát az igazságszolgáltatás és az ügyvédi kar iránt”. Nemzetiségi vonatkozásban egy gyertyamosi gazda az anyanyelvnek az alsóbbfokú oktatásba való bevezetését kéri, különösen hangsúlyozva a vallásoktatás anyanyelvűségének fontosságát; emellett azonban nem zárkózik el attól sem, hogy a gyermekeknek alkalmat adjanak a magyar nyelv megtanulására. Kéri végül, hogy a községi és járási hivatalokban a nép nyelvén értő hivatalnokokat alkalmazzanak.⁸⁴

Mindezek a nemzetiségi téren mérsékelt, társadalmi téren eléggé kritikus, gazdasági téren az adott viszonyok között nagyrészt jogos és jónak követelések és megjegyzések mindenesetre a délvidéki német parasztság öntudatosodására vallottak, ha ez az öntudatosodás nem is elsősorban nemzetiségi vonatkozásban ment végbe.

A német parasztság megnyerését szolgálja a nem sokkal később Lovrinban megrendezésre kerülő mezőgazdasági kiállítás is. A megnyitáson számos képviselő és a vármegye tisztikara mellett maga Apponyi is megjelenik, aki még mint a nemzeti párt elnöke rendkívüli népszerűsége tett szert a délvidéki németiség körében. A szónokok méltatják a délvidéki parasztság gazdasági és kulturális teljesítményeit, amellet hazaszeretetét, hűségét királyához. Liptay Frigyes br., a kiállítás védnöke kijelenti: azoknak a lakosoknak ősei, akik itt munkájuk gyümölcsseit bemutatják, nem harcoltak ugyan a honfoglalók sorai között, de értékes szolgálatokat teljesítettek a Délvidék megtartása, civilizációja, megvédelmezése érdekében. Apponyi beszédében hangsúlyozza valamennyi honpolgár testvéries együttműködésének, az összetartozás ápolásának fontosságát, nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül, s óva int azoktól, akik az összetartozás kötelékének meglazítására törekcsenek.⁸⁵

⁸⁴ A Jahres-Bericht . . . des Südungarischen Landwirtschaftlichen Bauernvereins im Jahre 1902 (Temesvár 1903. 17—24. l.) szerint a gyűlés egyik célja volt, hogy parasztok is felszólaljanak, s elmondhassák véleményüket. A Gross-Kikindaer Zeitung beszámolója szerint viszont (1902. 33. sz.) a sikertelen kongresszus végén a parasztok félbeszakították a magyarul beszélő szónokot, s saját kezdeményezésükből tartottak népgyűlést. A tudósítások maguk azonban lényegileg megegyeznek.

⁸⁵ Jahres-Bericht . . . im Jahre 1902. Temesvár. 1903. 12—17. l. — Míg a Bauernverein segítségére siet a kormánzatnak, maga is a pángermanizmus gyanújába keveredik. Pethő jelentése szerint az egyesület alapításában szászok is résztvettek, s Blaskovics összeköttetést tart fenn velük. Ha a kormány nem ügyel, a Bauernverein is a szászok eszköze lesz, írja Pethő. A vezetők közül Karl Kraushaar és Frecot Menyhért ügyvéd néppártiak; előbbi képviselőiségre pályázik, utóbbi a bíróság elé került Cramer érdekében tevékenykedett. (ME. 1274/1905. a. sz.)

Míg azonban a kormányzat lépésről lépésre halad előre, a Délvidéken meggyorsulnak az események. Bár a nacionalista újságírók gondosan vigyáznak arra, hogy cikkeik ne tartalmazzanak olyan mozzanatokot, amelyekért a sajtótörvény alapján felelősségre vonhatók lennének, néhányszor mégis elvették a mértéket. A legélesebb tollú újságíró, Korn, 1902-ben háromszor kerül nemzetiség elleni izgatás vádjával a szegedi esküdtbíróóság elé. Az első esetben a vád tárgya egy a Gross-Kikindaer Zeitung-ban megjelent, az iskolai magyarosítást tárgyaló cikk. Az esküdtszék ekkor felmenti Kornt, akit ez a körülmény még merészebbé tesz. Az év nyarán ismét bíróság előtt áll, „Gedenke, dass du ein Deutscher bist” című verséért. Ekkor fogházra és pénzbüntetésre ítélik, — a magyar sajtó első felmentését is felháborodottan kommentálta. Néhány hónap múlva Aufreizung című, sajtópereire vonatkozó verséért ismét elítélik — ezúttal hat hónap államfogházra — s egyben a Belügyminisztérium intenciói értelmében kiutasítják Nagyikindáról. Az ellene folytatott vizsgálat során a bíróság többek között megkísérli megállapítani agitációja anyagi forrásait. Korn azt állítja, hogy a lap fenntartásához szükséges összeget a Schulvereintől kapta; a bíróság ebben kételkedik, s az Alldeutscher Verband-ra gyanakszik, bizonyítani azonban sem Korn, sem ellenfelei nem tudnak. Harmadik elítéltetése után Korn Németországba menekül, s most már nyíltan az Alldeutscher Verband keretei között folytatja agitációját a magyarországi németek érdekében.^{85a} Nem sokkal utóbb elítélik és kiutasítják Cramert is, a Deutsches Tagblatt szerkesztőjét. Az okot ehhez egy Die wahren Ursachen der Auswanderung címen lapjában megjelent — egyébként a perjámosi lapból átvett — cikk szolgáltatta. A cikk a nagyméretű német kivándorlás okai között felsorolja a földhözjutás nehézségeit — az árverésre kerülő földeket zsidók veszik meg, a telepítések során magyarokat részesítenek előnyben, írja — s kijelenti: a kivándorlásra nem a nyomor kényszerít, hanem a társadalmi viszonyok. A német ma páriának érzi magát egy olyan országban, melyet ősei fegyverrel hódítottak meg. Hogy birtokukat a szétaprózódástól megóvják, a német anyák kénytelenek az egykezéshez folyamodni. A perben tartott vádbeszéd visszautasítja a cikk állításait, utalva arra, hogy a németek a legvagyonosabbak valamennyi nemzetiség közül, s így gyermekeik elhelyezéséről is ők tudnak legjobban gondoskodni; sokan közülök fiaiknak magasabb képesítést

Temesvár polgármestere szintén úgy látja, hogy a Verein rokonszenvez a német mozgalommal, s hogy a Deutsches Tagblatt és a Verein között közeledés mutatkozik, kivéve Blaskovicsot, aki a lap ellensége. Ugyanakkor elismeri, hogy a Verein vezetői már azért sem támogathatják a DTbl-t, mert mint német lapok kiadói, érdekellentétben állanak vele. (BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatti, 1902. okt. 24-i jelentés.) Darányi földművelésügyi miniszter viszont, akinél Széll szintén érdeklődik, nem látja jelét annak, hogy a Verein rokonszenvezne a pángermánokkal. Kraushaar mintegy 120 tej- és vajszővetkezetet alapított az utóbbi időben; Darányi kiküldöttjének jelentése szerint ez alkalmakkor tartott beszédei „hazafisági szempontból kifogásolhatók nem voltak”. (Uo. 930/1902.)

^{85a} Arthur Korn: i. m. 21—69. l. Korn pénzforrásairól: A Habsburgok politikája c. id. kézirat. Korn első perének anyaga: Gross-Kikindaer Zeitung, 1902. 7. sz. Érdekes, hogy Korn egyik perében a védelem benyújtja Kossuthnak Korn apjához intézett levelét, amelyben a Korn-család 1848-as hazafias érdemei vannak felsorolva. (Szegedi Híradó. 1902. szept. 17.) — A nagyikindai rendőrkapitány Korn kiutasítását a következőképpen indokolja: Korn „hírlapírói működésének első pillanatától fogva mind a mai napig cikkeivel a magyar állameszme ellen izgatott, és a német ajkú polgárokat hazafias érzelmeikben megingatni törekedett; lapjában és magán érintkezésében mindent, ami magyar, nevetségessé tenni, és a németeket mindentől, ami magyar, elidegeníteni, és különösen arra bírni igyekezett, hogy gyermekeiket a magyar nyelvre ne tanítsák. Kihívó hangon írt cikkei és magaviselete a hazafias lakosság körében folytonosan fokozódó izgalmat és elkeseredést okoztak, melyek nem ritkán a város békéjét megzavaró tüntetéseken és botrányokban nyilvánultak meg”. (BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatt: 898/1902.)

tudnak biztosítani. Azt a körülményt, hogy a németek anyanyelvük használatát illetőleg valóban sérelmeket szenvednek, a vádbeszéd természetesen nem ismeri el. Cramert három havi államfogházra s 1000 korona pénzbüntetésre ítélik, s őt is, mint Kornt, kiutasítják.⁸⁶ Rövid idő alatt ugyannerre a sorsra jut a Cramert felváltó Alois Krisch is: 1902 novemberében ő is elhagyja Magyarországot.

Az Alldeutscher Verband mindvégig nagy figyelemmel kísérte Korn és társai működését. Az 1902 májusában Eisenachban tartott nagygyűlésen Hasse elnök részletesen foglalkozott a magyarországi németek kérdésével, s a résztvevők elhatározták, hogy a Verband fel fogja szólítani a német kormányt: tiltakozzék félreérthetetlenül a magyarországi némettség elnyomása, a német kultúra és nyelv Magyarországról történő kiirtása ellen. A Korn, Cramer és Krisch sajtópereiről szóló tudósítások — részben Samassa tollából — a magyarok brutális kíméletlenségét s az elítéltek tevékenységének jogosságát fejtegetik, tagadva azt, hogy e „mártírok” alldeutsch támogatással működtek volna. A kimenekült Korn azután számos előadást tart a magyarországi német mozgalomról, s kezdeményezésére a Verband Frankfurtban tartott választmányi gyűlése visszautasítja a magyarországi német mozgalom alldeutsch támogatására vonatkozó „rágalmat”, s a német hivatalos köröket teszi felelőssé a Magyarországon történő németellenes akciókért.⁸⁷ Az Alldeutscher Verbandnak azonban a harcias nyilatkozatok ellenére is be kell látnia, hogy az első csatát elvesztette, s hogy céljait csak hosszabb távon valósíthatja meg, — aminek legvilágosabb jele az, hogy az 1902. év végén a szász bankok részére eddig érkezett külföldi pénzküldemények teljesen megszűnnek.⁸⁸

A három szerkesztő eltávolítása látszólag megoldja a délvidéki német mozgalom problémáját. A kormányzat nyomozása nem vezet konkrét eredményre: a hírlapok külföldi pénzforszárait nem sikerül megállapítani; Magyarország más részein a némettség nyugalomban van, s alldeutsch propagandának nyomai sem észlelhetők. A Kultuszminisztérium megnyugtathatja a miniszterelnököt a szedegi német konviktus hazafias irányja felől is. A Gross-Kikindaer Zeitung 1903 januárjában szerkesztőt és tulajdonost cserél, s az alldeutsch programot teljesen mellőzve a hazafias szellem ápolására, a magyar nyelv tanulására szólít fel. Drotleff eladja temesvári nyomdáját, s a Deutsches Tagblattot az új szerkesztő, Viktor Orendi-Hommenau politikamentesen — s a Temes megyei főispán szerint meglehetősen ügyetlenül — szerkeszti tovább, a lakosság különösebb érdeklődése nélkül. Az egész területen egyedül Fehértemplomban észlelhető nyugtalanság: ennek lakossága állandóan a magyar intézmények ellen foglal állást, „és külső befolyások alatt mindig kész radikális német eszmék propagálására”; a külső befolyást pedig a szászok szolgáltatták, akik pángermán terveikhez mindig Fehértemplomot veszik kiindulópontnak. Az ellentétek azonban csak a közéleti politika terén nyilatkoznak meg. Némi nyugtalanság mutatkozik még a rékási kerületben, jelenti a főispán; ennek lakói német képviselőt kívántak, s

⁸⁶ BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatt 1902. 568, 841, 847, 1038. sz. iratok. Cramer és Korn kiutasítását a hatóságok rövid időre elhalasztják, mivel egy Lenau-ünnepélyt rendeznek Csatádon, s a hatóság fél, hogy az ünnepélyt Kornék hívei izgatásra használnák fel. (Uo. 1902. ad 568.) Cramer letartóztatása után a lap ügyeit egy „betéti társaság” kezeli, élén Kremlinggel és a már szintén említett Jakob Joekel vendéglőssel.

⁸⁷ *Hangay Oktáv*: Az Alldeutsch Szövetség. 18—19, 94—95, 98, 100—101, 103. l. Az eisenachi határozatot illetően egyébként Szögyény megnyugtatta a miniszterelnököt: illetékes személy közölte vele, hogy e határozat úgysis a papírkosárba kerül. (ME. 1274/1905.)

⁸⁸ ME. 1274/1905. sz. alatt elhelyezett kimutatások.

bár nem sikerült megválasztaniok, agitációja óta oktatásügyi követeléseket hangoztatnak. Mindez azonban nem tesz szükségessé különleges intézkedéseket, melyek csak ok nélkül nyugtalanítanak a lakosságot. A miniszterelnök valóban lezárja az ügyet; a tervezett diplomáciai akciót is — célravezető rendelkezések folytán — feleslegesnek nyilvánítja.⁸⁹

A közvetlen veszély elmúltával a kormányzat nem is gondol arra, hogy mélyrehatóbb változtatásokat hajtson végre a Délvidéken. Holott az események folyamán több javaslat is születik. Míg a parlamentben Szivák Imre csak a bírói eljárást javasolja az izgatókkal szemben, Eöttevényi Nagy Olivér a történektől azt a következtetést vonja le, hogy a németiség megnyerésére magasrendű kulturális eszközöket kell igénybevenni: színházat, irodalmat, zenét, sőt német vidéken felállítandó egyetemet. Emellett azt kívánja, válogassák ki intranszigns magyar elemekből a német vidékekre küldött tisztviselőket, s tüntessék ki azokat, akik a magyar faji politika terén érdemeket szereztek.⁹⁰ Józanabb javaslatokat tesz a délvidéki német ügyekben valóban illetékes, frissen asszimilált Herczeg Ferenc. Rámutat arra, hogy „iskolákkal a parasztot egyáltalában nem lehet nemzetiségéből kiforgatni”, de ez nem is szükséges a nemzeti állam kiépítéséhez; ha az ország értelmisége magyar — amit az összes közép- és felső iskolák megmagyarosításával remél elérni —, ám járjanak a nemzetiségek alsóbb néprétegei anyanyelvű iskolákba. „A népet ez fölötte megnyugtatóná, a magyarság pedig nyerne a cserén.” Ezen túlmenően a németiség megnyerésére és kézben tartására a jó — államosított — megyei közigazgatást, a nép érdekeit tekintő gazdaságpolitikát, okos nemzetiségi politikát űző, német nyelvű néplap alapítását, végül az izgatók eltávolítását javasolja.⁹¹

A kormányzat azonban nem tanul az eseményekből. Ahelyett, hogy megszűbb tekintő politikával a németiség jogos nyelvi sérelmeit orvosolva elejét venné a pángermán befolyás behatolásának, megelégszik a más nemzetiségi mozgalmakkal is gyakorolt, a tüneteket elnyomó politikával, azt remélve, hogy így a meginduló mozgalmat csírájában elfojthatja. A kormányzattal ellentétben az Alldeutscher Verband vezetői levonják az események konzekvenciáit. Szerepük az eddigiek hátterében kétségtelen — Steinacker tevékenysége, az alldeutsch vezetők későbbi nyilatkozatai arról, hogy a bánági német sajtót anyagilag is támogatták,⁹² a szász bankokon át érkező pénzküldemények, s az elmenekült újságírók további működése az Alldeutscher Verband keretében mind erre vall —, de annyira óvatosan jártak el, hogy a vizsgálatok során részvételük nem volt bebizonyítható. Egy taktikai hibát azonban elkövettek: túl gyorsan, egyetlen rohammal kívánták megnyerni a délvidéki németiséget célkitűzéseik szolgálatára, s az egy időben fellépő négy hírlap, szenvedélyes hangú megnyilatkozásaikkal, szükségszerűen hívták ki a magyar uralkodó körök ellenakcióit. Egyébként is, a szervezeti keretek nélküli, csak sajtóorgánumokra alapozott agitáció a hírlapok elnémításával egy csapásra megsemmisült. Az Alldeutscher Verband most új taktikát választott: óvatosabb, elsősorban kulturális színezetű sajtópropaganda megindítását, melynek feladata az volt, hogy egy német nacionalista politikai párt létrehozásához készítse elő a talajt a délvidéki németiség körében.

⁸⁹ Miniszterelnöki átiratok, 1903. ápr. 23. Temes megye főispánja a miniszterelnökhöz 1903. márc. 10-én; Petheő 1903. febr. 11-i jelentése. (ME. 1274/1905.)

⁹⁰ *Eöttevényi Nagy Olivér*: A nemzetiségi kérdés és a hazai németiség. Magyar Közélet, 1903. I. 11—21. l.

⁹¹ *Herczeg Ferenc*: i. m. 55—63. l.

⁹² *Tokody Gyula*: i. m. 55—56, 161. l.

Német nacionalista tevékenység a Délvidéken 1903—1906 között

Az 1902. évi eseményeket követő néhány évben a délvidéki némettség megszervezésének kísérlete teljes csendben, minden feltűnő akció mellőzésével folyik tovább. Magyarországon van német mozgalom — írja Lutz Korodi 1905-ben nagynémet közönséghez szóló cikkében —, de nem szükséges, hogy minden eredményét nagy dobra verjék. A magyarok egyébként jobban tennék, ha nem gátolnák a német szervezkedést; a németek asszimilációjára úgysem számíthatnak, a nyílt mozgalom viszont reálisabb talajon mozogna, mint a titkos szervezkedés.⁹³

A bánási német mozgalom nincsen magára hagyatva ebben a szakaszban sem. A szászok ugyan ígéretet tesznek a kormányra lépő Tisza miniszterelnöknek, hogy a magyarországi némettség minden mozgalmától távoldtartják magukat,⁹⁴ de Steinacker sűrűn látogatja a Bánságot, s fenntartja a kapcsolatot Temesvár, Nagyikinda, Versec, Fehértemplom német érzelmű polgáraival. Ezekre az utazásokra a délvidéki német sajtó anyagi gondjai adnak közvetlen okot. Az Orendi-Hommenau szerkesztésében megjelenő, 1902 vége óta óvatosabb hangot használó Deutsches Tagblatt ugyanis épp úgy nem volt képes magát támogatás nélkül fenntartani, mint harciasabb korában. A politikai hírlapok kauciójának ismételt felemelése végül is lehetetlenné tette létezését: 1903 végén átalakult névleg politikamentes hetilappá, felvéve a Deutsch-Ungarischer Volksfreund címet; szerkesztője Orendi maradt.⁹⁵

A Volksfreund első vezércikke állást foglalt a Deutsches Tagblatt célkitűzései mellett. Az új hetilap, írta a cikk, azokhoz szól, akik hívek akarnak maradni hazájukhoz és népiségükhöz egyaránt, s változatlan erővel igyekszik küzdeni a dél-magyarországi némettség kulturális és gazdasági jogaiért.⁹⁶ A lap valóban arra törekedett, hogy a németséget — egyre hangsúlyozottabban a német parasztságot — az adott lehetőségek között látszólag politikamentes szervezetekbe tömörítse. Már 1904 elején — kifogásolva, hogy egyetlen német kultúregylet sem működik Magyarországon — felvetette egy német irodalmi társaság megalapításának tervét, elsősorban a bánási német írók műveinek ismertetésére.⁹⁷ A továbbiakban német gazdasági egyesület — Raiffeisen-Verein —, német konviktus, német énekkarok, tornaegyletek létesítését szorgalmazta.⁹⁸ Általánosabb jellegű cikkei a nemzeti érzülettel, a némettség jellemző vonásaival foglalkoznak; vannak közöttük német hírlapokból átvett cikkek, s az országból kiutasított Korn is — A. K. monogrammal — megjelenteti időnként óvatosabb hangú cikkeit a lap hasábjain.

Arról, hogy az 500 példányban megjelenő lap közvetlen eredményeket ért volna el, nincsen tudomásunk. Temes megye főispánja szerint a lap — melyet a német nacionalista mozgalom utolsó maradványának tekint — „bár szűk körében a német nemzeti érdekek hathatós támogatója, a mozgalom újbóli fölélesz-

⁹³ Lutz Korodi: Ungarische Rhapsodien, politische und minder politische. München, 1905. 14—22. l.

⁹⁴ Isolde Schmidt: i. m. 89. l.

⁹⁵ Edmund Steinacker: i. m. 139, 141. l. Valószínű, hogy Steinacker az Alldeutscher Verband pénzbeli támogatását is magával vitte bánási útjaira. Vö. még: Isolde Schmidt: i. m. 69—70. l.

⁹⁶ Deutsch-Ungarischer Volksfreund (a továbbiakban: DUVf.), 1903. 1. sz.

⁹⁷ DUVf., 1904. 1, 2. sz.

⁹⁸ DUVf., 1905. 15, 33, 37, 48. sz.

tésére nem képes és nem alkalmas”. Valamivel több nyoma van a német nemzeti öntudat fejlődésének Fehértemplomban, ahol a németeknek a város vezetésében is szavuk van, s ahol az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt agitál a német anyanyelv megtartása mellett. Itt a nacionalisták minden egyesületben és gyűlésben befolyást igyekeznek szerezni, s a hírlap erőteljes nacionalista hangvétele ellen azok sem mernek felszólalni, akik másként gondolkoznak, bár a többség „nemzetiségéhez való ragaszkodás mellett hazafias magatartást tanúsít”. Fehértemplom hatást gyakorol a környező falvakra is: a kubini járás német községeiben az „intelligensebb elemek” között van egy-egy híve a német eszmének — bár a szocialista nézetek terjedése gyengíti a német agitáció hatását —; Temeskubin német kereskedői és iparosai pedig általában német érzelműek.⁹⁹

Gátolja a német mozgalom előrehaladását az a körülmény is, hogy a németek egy részének szervezkedési igényét a Bauernverein kielégíti. A gazdasági egyesület jelentőségével a német nacionalista szervezkedés paralizálására a kormányzat is tisztában van, de a helyi szervek még ezt a lojális és politikamentes szervezkedést is aggódva figyelik. A Bács-Bodrog megyei Kulán tartott alakuló ülést a főszolgabíró és a megye közigazgatási előadója — egy magyar nagybirtokos — együttesen igyekeznek megakadályozni, azzal az indokolással, hogy a szervezők a vegyes lakosságú községnek csak német lakosaival tárgyaltak, — amikor pedig a csoport mégis megalakul, maga a főispán fordul a miniszterelnökhöz: akadályozza meg a pángermán és néppárti színezetű egyesület működését. Latinovits Pál főispán aggályait fejezi ki, hogy a német lakosság megszervezése módot adhat a magyar állameszme elleni izgatásra; sőt a németiség tömörítését magában véve is károsnak tartja, mert faji öntudatot fejleszthet ki. A Bauernverein elleni vádpontok között szerepel az is, hogy a megyei gazdasági egyesület terjedését gátolja; szervezői a megyei egyesület ellen azzal izgatnak, hogy az az urak egyesülete. Az ügyben a Budapesti Hírlap is hallatja szavát: féltő, hogy az erő, amit a Bauernverein képvisel, politikai és kulturális téren is iparkodni fog majd érvényesülni. Tisza ekkor figyelmezteti Blaskovicst, kerülje az olyan eljárást, mely pángermanizmus látszatát keltheti, s a megye nemzetiségei közötti viszonyt megzavarja, de a beérkező vádaskodásokat ad acta teszi. Blaskovics Tiszához intézett válaszában részletesen ismerteti az egyesület működését, s felsorolja érdemeit a kormányzat szempontjából: a Bauernverein a gazdák figyelmét a politikai lapoktól a gazdasági lapok, szakkönyvek felé terelte, s a pángermán mozgalommal azért lehetett olyan gyorsan elbánni, mert az egyesület egész morális befolyásával szembeszállt vele. A szocializmus sem tud teret hódítani ott, ahol csoportjaik vannak, minthogy a nép azt igényli, hogy foglalkozzanak vele, s ahol ez megtörténik, ott nem ül fel minden „idegen szédelgőnek”. A Bauernverein-nel ellentétben a megyei gazdasági egyesület csak vegetál, s nem is tesz kísérletet a kisbirtokosok megnyerésére. A támadások csak használnak az egyesület népszerűségének, s a feloszlátás a német parasztságot ellenzéki befolyásnak tenné ki. Blaskovics kéri Tiszát, értesse meg a hatóságokkal, hogy a veszélyes mozgalmakkal foglalkozzanak; „a jóindulatú, békés népet hagyják békén”.¹⁰⁰

⁹⁹ Temes megye főispánja a belügyminiszterhez, 1904. ápr. 25. BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatt 367/1904.; és ME. I. üo. XIV. 152/1904. — Fehértemplomra ld. még: DUVf., 1904. 7. sz.

¹⁰⁰ OL. ME. XLI. 2483/1904. — A Bauernverein és az uralkodó osztály viszonyára jellemző, hogy míg az 1902. évi kiállításon a megyei notabilitások mellett Apponyi is jelen van, 1904-ben — a pángermán veszély elültével — rendezett kiállításukon már a megye egyetlen vezetője sem vesz részt. (OL. ME. 2489/1904.)

Azt azonban már nem tudja megakadályozni Blaskovics, hogy a csendben folyó német nacionalista agitáció 1905 folyamán meg ne élénküljön. A dualista rendszer válságának kiéleződése, az államhatalom tekintélyének lesüllyedése felbátorítja a német szervezkedést, s ebben az évben ismét elszaporodnak a nacionalista szellemben író német hírlapok.¹⁰¹ Hatásuk ugyan egyelőre nincsen: a Torontál megyei főispán a pángermán mozgalmak teljes csendjét jelentheti megyéjéből, s Temes megyében is csak a korábban is veszélyesnek jelzett Fehértemplom és környéke érdemel figyelmet a hatóság szemében. A mozgalom Temeskubin és Mramorák községekben eleven, ahol a nacionalisták iskolai, társadalmi, egyesületi téren agitálnak a magyarosodás ellen. Mramorákban néhány kereskedő és parasztgazda áll az élen, a főispán szerint a régi határőrvidéki szellem képviselői. Temeskubinban kereskedők és birtokosok mellett az oravicai takarékpénztár, a fehértemplomi gazdasági egyesület és a Bauernverein itteni fiókjainak alkalmazottai agitálnak, de csak társadalmi úton, úgy, hogy a hatóságok beavatkozására nincsen mód.^{101a}

1906 elején azután a Deutsch-Ungarischer Volksfreund átalakul politikai hetilappá, nyíltan céljaul tűzve ki a magyarországi németiség nacionalista ideológiájának kialakítását s a németek politikai összefogásának megalkotását. Az ekkor ügyesen szerkesztett, színvonalas hírlap cikkíróinak nagy része névtelenségbe burkolózik; kétségtelennek látszik azonban, hogy Orendi és Korn mellett Steinacker is, s a Bécsben élő Adam Müller-Guttenbrunn, a délvidéki németiség regényírója is a munkatársak közé tartoznak. A lap nagyszámú beküldött levelet közöl bántási német kispolgárok, parasztok tollából — az írók saját felelősségére — legszorgalmasabb külső munkatársai a mezőgazdasági gépekkel kereskedő Johann Röser gyertyámosi gazda és Stephan Baltzer gőzmalomtulajdonos. Szívesen veszi át vagy ismerteti kivonatban a lap elsősorban németországi, kisebb részben osztrák nacionalista lapok cikkeit, amilyenek a lipcsei Ostdeutsche Korrespondenz, a berlini Deutsche Zeitung, a bécsi Alldeutsches Tagblatt, a Gross-Österreich. Gondot fordít a magyarországi németiség politikai fejlődése történetének felelevenítésére: Schwicker életrajzát, Eduard Glatz a reformkorban írott magyarellenes Xenien-jeit ismerteti, a Bánságból Ausztriába költözött Peter Grasslt pedig bevonja munkatársai körébe.¹⁰²

A németiség nemzetiségi helyzetével, jogaival és sérelmeivel általában foglalkozó cikkeket után az év közepén jelenik meg Korn tollából egy német politikai program elkészítését sürgető cikk. Itt az idő, írja Korn, hogy a németiség „népi beállítottságú” politikai pártot alapítson. A németiség számára ez még fontosabb,

¹⁰¹ Nacionalista szellemben ír 1905 végén a perjamosi Súdungarische Bürgerzeitung, az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt — ezek már 1902-ben is szerepeltek —, továbbá a régebben megjelenő hírlapok közül a cservenkai Südbatschkaer Zeitung és a Neue Werschetzer Zeitung. (DUVf., 1905. dec. 23. 52. sz.) 1905-ben létesül Versecen a Súdungarischer Generalanzeiger, ugyanannak a Wettelnek szerkesztésében, aki 1901-ben a DTbl. tulajdonosa volt. Pirkmayer szerkesztésében hasonló irányú Deutscher Volkskalender is megjelenik. Német nacionalista szellemű 1905-ben a Pancsowaer Zeitung is, melyet ekkor Kurz Bálint, egy Zimonyból nacionalista tevékenységért kiutasított újságíró szerkeszt. 1905 végén a lap Kossuth-pártivá alakul, s Kurz Pancsowaer Wochenblatt címen alapít lapot. (DUVf., 1905. dec. 2. 49. sz.) A DUVf. tulajdonosaként Jakob Stein, Grácban élő bántási német szerepel; nem lehetetlen azonban, hogy ez a név csak egy német vagy osztrák szervezet támogatásának fedezésére szolgál. (Vö. DUVf., 1907. okt. 12. 41. sz.)

^{101a} Temes m. főispánja a belügyminiszterhez 1905. (BÜM. res. 134/1906. a. sz.) A jelentésekből idéz *Dolmányos*: i. m. 349. l.

¹⁰² Grassl cikkei: DUVf., 1906. 14, 17. sz. Schwickerről: 1906. 22. sz., Glatzról: 1907. 5–6. sz.

mint a többi nemzetiség számára, hiszen őket a papság, a tanítók nem népi szel-
lemben irányítják.¹⁰³ Ugyancsak a szervezkedést sürgeti Steinacker egyetlen
névvel megjelenő cikke is. A cél az, hogy a népi egység érzése fejlődjék ki a
magyarországi németek között, bárhol lakjanak, bármely társadalmi osztályhoz
tartozzanak is — írja Steinacker —, s a szászok példájára hivatkozik. Először
ének-, torna-, olvasóegyesületeket kell létesíteni, s ezeket országos jellegűvé
fejleszteni, majd fel kell készülniök az általános választójog behozatalára, ki-
alakítva saját politikájukat, politikai és nemzeti egységgé szerveződve.¹⁰⁴ Más
cikk a szervezkedés nehézségeivel foglalkoznak. A legnagyobb baj, írja a bécsi
magyarországi németeket összefogó ifjúsági egyesületekben működő Stephan
Kraft, utóbb a délszlávok között élő németek vezetője, hogy nincsen nemzeti
érezésű német értelmiség. Megoldásként azt javasolja, hogy a német fiatalság
látogassa az erdélyi szász gimnáziumokat, melyek magas színvonalú német
nacionalista képzést nyújtanak. Ha a következő évtizedben nem sikerül 200—300
nacionalista érzelmű sváb értelmiségit kitermelni, ez a német nemzeti ügy
súlyos kárára válnék, jelenti ki Kraft, s kiadja a jelszót: „Auf nach Siebenbür-
gen!”¹⁰⁵

A szervezkedés kérdésének felvetése mellett a lap közli a konkrét politikai
programot is. E program mindenekelőtt leszögezi, hogy a németiség elismeri a
magyar állameszmét, s nem gravitál a külföld felé; nem ismeri el azonban a ma-
gyar állameszme (ungarische Staatsidee) és a magyar nemzetállameszme (ma-
gyarische Nationalstaatsidee) azonosítását. Az ezután következő programpontok
jelentős fejlődést mutatnak az 1902-ben hangoztatott követelésekkel szemben:
míg ekkor elsősorban csak a nemzetiségi jogokról esett szó, ez a program a poli-
tikai, nemzetiségi, gazdasági, társadalmi élet minden területére kiterjeszkedik.
Politikai vonatkozásban törvény előtti egyenlőséget, általános titkos választó-
jogot, gyülekezési szabadságot, valóságos sajtószabadságot követelnek. Nemzeti-
iségi kívánalmak: a nemzetiségi törvény szigorú betartása, sőt bővítése; a nép-
iskolákban az anyanyelvi oktatás érvényesítése; a szükségleteknek megfelelő
mennyiségben nemzetiségi középiskolák felállítása; annak kimondása, hogy
sajtóperekben a vádlott nemzetiségéhez tartozó esküdtek ítéelkezhessenek. Gaz-
dasági téren a program progresszív jövedelmi adót kíván; a földbirtok minimális
nagyságának 5 holdban való megállapítását; belső telepítéseket, amivel egyedül
lehet a kivándorlásnak gátat vetni; az ipar fejlesztését, végül a közös vámterület
fenntartását. Társadalmi jellegű programpontok: szociális irányú törvényhozás,
munkásvédelem, munkásbiztosítás, a munkához való jog állami elismerése, álla-
mi munkaközvetítés; a vagyontalanok díjtalan orvosi kezelése, a gyermekhalan-
dóság csökkentése érdekében hozandó intézkedések, végül az állam és társada-
lom életébe szigorúbb morál bevezetése, a hivatalnokok fizetésének felemelése, de
a vesztegetés szigorú büntetése.¹⁰⁶

Az összefoglaló jellegű program mellett számos cikk jelenik meg, amelyek
a szervezkedés vezetőinek politikai állásfoglalását részleteiben is megvilágítják.
Egyes cikkek a magyarországi németek mozgalmát az alldeutsch mozgalomtól
határolják el, kétségkívül rosszhiszeműen jelenteve ki, hogy a pángermán veszély

¹⁰³ DUVf., 1906. 20—21. sz.

¹⁰⁴ DUVf., 1906. 49. sz. melléklete. (A Deutscher Volkskalenderből.)

¹⁰⁵ DUVf., 1906. 13. sz.

¹⁰⁶ DUVf., 1906. 23. sz. E program — mint egy későbbi megjegyzésből kiderül — nem
fedi mindenben a mozgalom vezetőinek elképzeléseit.

csak a magyarok képzeletének szüleménye, s hogy a magyarországi német mozgalom nem részesül külföldi támogatásban. Elhatárolja magát ugyanakkor a szervezkedés a szociáldemokratáktól is: e mozgalommal elsősorban internacionalista jellege miatt nem haladhat együtt, bár választójogi s a progresszív adózásra vonatkozó követeléseivel egyetért. Túlzottnak érzi a szociáldemokrácia vallásellenességét is, — bár a klerikalizmust sem kívánja védeni.¹⁰⁷ Gyakran támadja a lap a magyar politikai élet vezetőit — különös haraggal a jezsuita-grófnak nevezett, Dél-Magyarországon népszerű Apponyit —, s ellenfelei között tartja számon a zsidóságot is. Meleg hangú cikkek foglalkoznak viszont Ferenc Ferdinánd személyével: Korn kijelenti, hogy a trónörökös személye garancia arra, hogy a Monarchia meg fogja találni a helyes állami berendezkedés formáit; pozitíven értékeli Ferenc Ferdinánd vallásosságát és állítólagos antiszemizmusát, végül megjegyzi: azt mondják róla, jó német.¹⁰⁸

Mindezekben a cikkekben a német nacionalisták álláspontja nem mutatkozik meg maradéktalanul. Néhány cikkben azonban — véletlenül vagy szándékosan — lelepleződnek, legalább is részben, valóságos elképzeléseik is. A magyar múlt értékelésére vonatkozóan igen jellemző a Rákóczi hamvainak hazahozatala alkalmából írott cikk. Rákóczi nem testesíti meg a németek ideálját, írja az O. jellel jelölt szerző, az ő érzései nem lehetnek a németek érzései. Mind ő, mind Kossuth azért lettek a magyarok eszményképei, mert gyűlölték Ausztriát és az osztrákokat; Rákóczi a németek iránti gyűlölet megtestesítője Magyarországon.¹⁰⁹ Számos cikk foglalkozik ugyanakkor meleg hangon Németország helyzetével, a németiséggel; kisebb-nagyobb közlemények, versek igyekeznek természetesnek és jogosnak feltüntetni a németeknek a lengyelekkel szemben követett elnyomó politikáját.¹¹⁰ Mindezek a nyilatkozatok ekkor semmiféle figyelmet nem keltenek; a belpolitikai viszonyok zavarai, a kormányzat csődje míg egyfelől hallatlanná teszi a vidéken elhangzó, s konkrét következményekkel nem járó nyilatkozatokat, másrészt a húr továbbfeszítésére csábítja a német újságírókat. Végül azt is megengedi magának a Volksfreund, hogy — kommentár nélkül — leközljön két német nacionalista elképzelést Magyarország sorsát illetően. Az egyik, a bécsi Alldeutsches Tagblatt cikke, külpolitikai vonatkozású, Westungarn zu Österreich címen; ez Magyarország és Ausztria elszakítását tervezi és Magyarország Duna—Rába közötti területeinek Ausztriához csatolását, — Magyarország kárpótlásul megkapja Dalmáciát, Boszniát és Hercegovinát. A másik cikk egy berlini lapból származik, szerzője Korn. A cikk a magyar belpolitikai élet átrendezését javasolja a magyar és német nyelv egyenjogúvá tétele alapján: a megyék és törvényhatóságok maguk dönthetnék el, melyik államnyelvet használják, s valamennyi nemzetiség külön kultúrtaáccsal rendelkezne.¹¹¹

Elvi alapjainak lerögzítése mellett a Volksfreund 1906-ban két feladat megoldására vállalkozik. Az egyik cél német nacionalista képviselők bejuttatása a parlamentbe. A lovrini kerület német jelöltje maga a lap szerkesztője, Orendi-Hommenau, aki programjába a német népiskolai tannyelv, a törvény szerinti mértékben a német hivatalos nyelv, az általános titkos választójog, a progresszív adórendszer követeléseit veszi fel. A dualizmus megszüntetését a mezőgaz-

¹⁰⁷ DUVf., 1907. 5. sz., továbbá 1906. 50. sz.

¹⁰⁸ DUVf., 1907. 3., 12. sz., továbbá 1906. 26. sz.

¹⁰⁹ DUVf., 1906. 44. sz. E. v. O. Müller-Guttenbrunn egyik szokásos aláírási módja. Lehetséges, hogy az „O.” mögött is ő rejtőzik.

¹¹⁰ Pl. DUVf., 1906. 45. sz.

¹¹¹ DUVf., 1906. 25. sz., továbbá 9. sz.

daság szempontjából végzetesnek tartaná, de a kiegyezés reformjától nem zárkózik el. A német vezénylési nyelv fenntartása, igazságos polgári perrendtartás bevezetése, a teljes sajtószabadság s az új kataszter felvétele mellett foglal állást. Orendi be is utazza körzetét; Sándorházán, Billéden, Csátádon s a román kerületekben szívesen is fogadják; Ujhelyen, Perjámoson — ahol Steinacker is felszólal érdekében —, Lovrinban csak kevesen állanak mellé, sőt tüntetnek ellene; Bogároson — itt él a Bauernverein egyik alapítója, Ströbl — a 48-as párt erős befolyása folytán visszautasítók vele szemben.¹¹² Mielőtt azonban a szavazás dönthetné el Orendi programjának népszerűségét, kiderül, hogy 1903. évi Temesvárra költözése óta nem fizetett adót, s így nem választható. Helyét ekkor Bauer Antal billédi takarékpénztári igazgatónak adja át, aki 744 szavazatot kap. A másik német jelölt a fehértemplomi Kremling, aki a szerbekből és románokból álló nemzetiségi párt felszólítására vállal jelöltséget a zichyfalvai kerületben; ő 507 szavazatot kap, úgy látszik, főleg szerb és román választóktól, míg ellenfele, egy Karácsonyi gróf 1054-et, 600 választó pedig tartózkodik a szavazástól.¹¹³ A választások így újra vereséggel végződnek a német nacionalisták számára, bár a német jelöltekre szavazók számának a választások ismert körülményei között is megmutatkozó növekedése a korábbi választásokhoz képest a német nemzetiségi mozgalom némi ténfoglalását jelzi. A továbbiakban a Volksfreund élénk figyelemmel kíséri a nemzetiségi párti szerb és román képviselők működését. A Volksfreund másik célkitűzése 1906 folyamán s 1907 elején a német parasztság nacionalista szellemű gazdasági megszervezése. Johann Röser, gertyámosi gazda a szász Raiffeisen-egyesületekhez hasonló szervezetek létesítését tervezi, nyilvánvalóan nemcsak a németek gazdasági helyzetének javítására, hanem azért is, hogy a németiség politikától távol álló köreit gazdasági érdekeik útján vonják be a nacionalista szervezkedésbe. A szervezők abban is reménykednek, hogy a kialakuló egyesület majd átveheti a vezetést a Bauernverein felett, német nemzeti célok szolgálatába állítva a kiterjedt szervezetet.¹¹⁴

Bár a Raiffeisen-egyesületek szervezése nem jár sikerrel, a Volksfreund 1906 folyamán kísérletet tesz a Bauernverein felbomlásztására. A lap paraszti levelezői — anyanyelvi problémák hangoztatása mellett — túlnyomó többségben a Bauernverein ügyeivel foglalkoznak, vezetőségét támadják, követelik Blaskovics lemondását, az egyesület és a hozzá tartozó Bauernbank szétválasztását, Raiffeisen rendszerű takarékegylet alapítását.¹¹⁵ A Verein 1907 februárjában Temesvárott tartott ülésén — ahol Wittmann elnök, nyilván az érezhető elégedetlenség leszerelésére, felveti annak időszerűségét, hogy parasztok kerüljenek a parlamentbe — a nacionalisták viharos jeleneteket idéznek elő; végül azonban a közgyűlés egy varjasi paraszt bizalmatlansági javaslatával szemben bizalmat szavaz Blaskovicsnak. A Verein vezetőségének megbuktatására irányuló kísérletek 1907-ben sem vezetnek célhoz; Kraushaar, a vezetőség egy tagja, akit a Volksfreund egy ideig megpróbál Blaskovics ellen kijátszani, kiválik az egyesületből, de nem csatlakozik a nacionalista mozgalomhoz sem, Blaskovics pedig megmarad a Bauernverein gyakorlati vezetőjének.¹¹⁶

¹¹² DUVf., 1906. 16. sz. Melléklet, 1906. 18. sz.

¹¹³ DUVf., 1906. 17, 18. sz.

¹¹⁴ *Isolde Schmidt*: i. m. 71—72. l. A Raiffeisen-mozgalom nem tudott a Bánságban gyökeret verni: 1897-ben alakult — szász fennhatóság alatt — első csoportja Nagyzsámon, de 1911-ig a Bánságban összesen csak 7 helyi csoportja működött. (Handwörterbuch... 253. l.)

¹¹⁵ Pl. DUVf., 1906. 32—34, 37, 46. sz.

¹¹⁶ DUVf., 1907. 8, 21. sz.

Az Ungarländische Deutsche Volkspartei megalapítása

A Volksfreund tevékenysége nyomán mutatkozó eredmények alapján Steinacker úgy találja, hogy „a német lakosság hangulata megérett egy német párt megalapítására”. 1906. december 30-án alapítják meg Steinacker és a német-ség helyi — az 1902. évi eseményekből már ismert — vezetői az Ungarländische Deutsche Volkspartei-t Versecen. A városban már működő, Bürgerpartei nevű városi párt névleg független marad az új párttól, valójában azonban, úgy lát-szik, annak magvát alkotja. A pártelnök Kremling lesz, aki a verseci német vezetőkkel, Reinhold Heegannel, Eduard Rittingerrel, Philipp Schmidt-tel működik együtt; helyettese Johann Röser. Steinacker formálisan semmiféle szerepet nem vállal. Ő fogalmazza azonban meg a párt programját, melyet bi-zalmi emberek által a legnagyobb titokban közzétesznek az ország német lakosai között, hogy — a mozgalom csúrájában való elfojtását meggátlandó — csak néhány ezer aláírással ellátva hozzák nyilvánosságra.¹¹⁷

A pártprogram — mely szellemében rokon a Volksfreund-ban megjelent programmal — 13 pontban foglalja össze a német-ség követeléseit. Bevezetőül kijelenti, hogy a német-ség államhűsége sérelme nélkül népisége fenntartására törekszik, ezért követeli a nemzetiségek védelmére szolgáló törvények betartását s további ilyenirányú törvények alkotását. A nemzetiségi törvényt a német-ség jogai minimumának tekinti, s kész minden törvényes eszközzel megvédeni ér-vényesítését. Nyelvi igényei konkrétan: az anyanyelv szabad használata a köz-ségi és törvényhatósági életben; a német hivatalos nyelv, ahol ezt a törvény meg-engedi; az anyanyelv használata az állami hatóságokkal való érintkezésben. Tiltakoznak az anyanyelv használatának korlátozása ellen az iskolában és a templomban, s különösen ragaszkodnak a német tannyelvű népiskolák fenntartá-sához. Magyarország minden másnyelvű polgárával békében és barátságban kívánnak élni; az államnyelv törvényes jogait s más nemzetiségek jogait tiszte-letben tartják.

A nemzetiségi követelések után tér rá a program a nemzetiségek jogi hely-zetét közvetve érintő kérdésekre. Követeli az egyesülési és gyülekezési jog tör-vényes szabályozását; a hatóságok pártatlan, jóindulatú állásfoglalását a né-metség és minden nem magyar lakos politikai és kulturális törekvéseivel szem-ben. Követelik a sajtótörvény szabadelvű alkalmazását a nem magyar sajto-termékekre is; a sajtó-kauciórendszer megszüntetését, az esküdtbíró-sági eljárás reformját, a jogtalan üldözések megszüntetését. Követelik az általános, titkos, közvetlen választójogot; a választókerületek átalakítását nemzetiségileg lehető-leg egységes körzetekké, minden hatósági beavatkozás és vesztegetés szigorú betiltását. Követelik a megyei választási rendszer reformját, az alispánok és főszolgabírók jelölési jogának megszüntetését, a megyei nepotizmus felszámolá-sát, a községek és municípiumok a lakosok egyenjogúságán alapuló, valóságos önkormányzatának kiépítését. A programpon-tok e két csoportjához végül ál-talános jellegű követelések csatlakoznak: az államigazgatás egyszerűsítése, a hivatalnokok számának csökkentése, alapos adóreform, a progresszív adózás bevezetése, az államtól függetlenített szövetkezeti rendszer támogatása, a pa-

¹¹⁷ Edmund Steinacker: i. m. 142, 145. l. Steinacker — és utána Schmidt (i. m. 72. l.) — 1905. dec. 30-ra teszik az alakuló ülés időpontját; ez azonban sajtóhibának látszik, mivel 1906-ban a párt létezésének még semmiféle jele nincsen, s a DUVf. is csak a pártalapítást előkészítő cikkeket közöl. Utóbb Steinacker is azt írja, hogy néhány hét alatt — 1907 tavaszára — gyűltek össze az aláírók. (l. m. 142. l.) A párt mindenestre csak 1907-ben lépett a nyilvánosság elé.

raszti birtok védelmét szolgáló törvényhozás, az eladásra kerülő állami birtokok megváltásának lehetősége a környező községek által. Végül kijelenti a program, hogy a párt támogatja minden magyarországi lakos olyan követeléseit, melyek egy teljes polgári és nemzeti egyenjogúságon alapuló valóságos jogállam kiépítésére irányulnak, hogy így válják valóra a legnagyobb magyar szava: Magyarország nem volt, hanem lesz.¹¹⁸

A német néppárt ilyen módon közzétett programja tulajdonképpen jogos és méltányos követeléseket tartalmaz. Nagy részében megegyezik a parlamentben működő nemzetiségi frakciók programjával, nemzetiségi követeléseket polgári-radikális kívánalmakkal párosítva össze; egyes vonások a néppárt és a radikális demokraták programjával közösek. Természetes, hogy az egyházak autonómiájának — más nemzetiségeknél nagy súllyal szereplő — követelése e programból hiányzik; az viszont, hogy az ipar és kereskedelem fejlesztésének kérdései szintén kimaradtak, a létesülő pártnak egészében paraszti orientációjával magyarázható. Egyedül a szervezők személye az, ami gyanút ébreszt a programmal, s így az egész szervezkedéssel szemben. Az a körülmény, hogy a mozgalom tulajdonképpen vezetője és a program megfogalmazója Steinacker, konkrét adatok nélkül is arra vall, hogy a mozgalom máris két irányban kötelezte el magát. Az egyik a pángermán irányzat. Az alldeutsch Steinacker, mint 1902-ben, nyilvánvalóan most is a szövetség céljainak érdekében kívánja mozgósítani a dél-magyarországi németeket. Ilyen szempontból tekintve a programot, világossá válik, hogy a gyülekezési és szervezkedési szabadságnak, a sajtótörvény szabadelvű értelmezésének, az esküdtbíróóságok reformjának követelése tulajdonképpen a nagynémet szervezkedés előfeltételeit kívánja biztosítani, — az egész szervezkedés pedig az első lépcsőfok ahhoz, hogy a dél-magyarországi németekből a nagynémetiség öntudatos „előörse” válják.

1902 óta azonban lényeges változás is történt a magyarországi német nacionalizmus irányvonalának tekintetében. Anélkül, hogy az Alldeutscher Verband-tól elszakadt volna, Steinacker Ferenc Ferdinánd „műhely”-éhez közeledett, sőt 1907-től kezdve annak egyik jelentős tagja lett, akinek javaslatait, szempontjait Ferenc Ferdinánd nemcsak a magyarországi németek viszonylatában, de általános tervei megalkotásánál is figyelembe vette. Nem lehetetlen, hogy az általános titkos választójog követelése már ekkor Ferenc Ferdinánd szellemében került be az UDV programjába; az kétségtelen, hogy a továbbiakban a német párt sajtóján keresztül Ferenc Ferdinánd személyének, politikai céljainak népszerűsítésére törekszik.^{118a}

Más kérdés az, hogy a kétféle végcél maga elé tűző két irányzatot Steinacker és hívei hogyan látták összeegyeztethetőnek. Magatartásukat nyilván taktikai elgondolások vezették: a Ferenc Ferdinánddal való jó kapcsolatok kiépítése a trónörökös várható közeli trónrajutására való tekintettel látszott szükségesnek; eközben azonban nem kívánták elejteni nagynémet céljaikat sem, melyek felé a Ferenc Ferdinánd által követendő politika is egy lehetséges lépcsőfoknak ígérkezett.

Azok a magyarországi németek — mintegy 4,800 fő, főleg a Délvidékről, de Pest megyéből, Nyugat-Magyarországból, sőt a Szepességéből is —, akik az

¹¹⁸ Programm der Ungarländischen Deutschen Volkspartei. Nyomtatvány. Megjelent a DUVf. 1907. márc. 15-i, 11. számában. Közli *Isolde Schmidt*: i. m. 140—142. l.

^{118a} Ferenc Ferdinánd és a magyarországi németek kapcsolatairól ld. a Filológiai Közletemben 1965 folyamán megjelent cikkemet.

Ungarländische Deutsche Volkspartei programját aláírták, s akiknek aláírására együtt a program 1907 márciusában nyomtatásban is megjelent, bizonyára nem voltak tudatában annak, hogy a meghirdetett célok csak taktikai eszközök ahhoz, hogy a magyarországi németek a német világalraelmi tervek „előőrseivé” váljanak. A magyar sajtó legsovínisztább orgánumai ugyanakkor — anélkül persze, hogy jellegének tisztázására kísérletet tettek volna — élesen szembe fordultak az új szervezkedéssel. A Budapesti Hírlap erkölcsi kútmérgezőknek nevezte a szervezőket; a Temesvárott megjelenő Súdungrarische Reform pedig német, osztrák, szász pénzen felbérelt hazaárulóknak, akik a szociáldemokratákkal és a többi nemzetiséggel szövetségben Magyarország feldarabolására törekednek. Az ellenzéki sajtó barátságosabban foglalt állást: a Budapesti Napló megvédte az új szervezkedést a pángermanizmus és a hazaárulás vádjától, a Magyar Szó pedig kiemelte a program értékes, a néptömegek javát szolgáló pontjait, s sajnálkozott azon, hogy a kormány politikája a tömegeket a nemzetiségi szervezkedés felé hajtja. Más lapok — így a budapesti német újságok — értékelő kommentár nélkül közölték a programot. A Népszava, ismertetve és bírálva a pártprogramot, s rámutatva a nemzetiségi követelések jogosságára, élesen kikelt a Budapesti Hírlap asszimilált szerkesztőjének a német szervezkedés alkalmából tett kifakadásai ellen. Vajda-Voivod Sándor, a Román Klub titkára melegen üdvözölte a megalakult pártot; épp így a Siebenbürgisch-deutsches Tagblatt, amely visszautasítva a párt nevében a pángermanizmus vádját, rámutatott, hogy az államhatalom részéről a németeket ért sérelmek, a helyi szervek állandó nyomása természetesen hívta létre a német szervezkedést.¹¹⁹ Végül a párt vezetése is nyilatkozott a pángermanizmus vádjával kapcsolatban. Kijelentette, nem látja indokoltnak, hogy a párt visszautasítsa az akár külföldről, akár belföldről feléje irányuló rokonszenvet; a pártot azonban minden idegen tényező közreműködése nélkül, egyedül a németiség fenntartásának kényszerítő szükségessége, a nemzetiségi elnyomás hívta életre. A németek remélik, hogy ugyanannyi jogot nyernek erre a szervezkedésre, mint a többi nemzetiség, s nem engedik magukat visszariasztani attól, hogy céljaik elérésére az agitáció ugyanazon eszközeit használják, mint Magyarország más pártjai.¹²⁰

A párt vezetői jól látták: a kormányzat, amely a többi nemzetiség nagyobb múlttal s parlamenti képvisellettel rendelkező mozgalmait bizonyos fokig kényszerült eltűnni, a német szervezkedést csirájában kívánta elfojtani. Az időpont sem volt egyértelműen kedvező. Bár a Monarchia általános válsága általában megkönnyíti a nemzetiségi mozgalmak helyzetét, éppen azokban a hónapokban, mire a párt eljut addig, hogy a tömegek szervezését megkezdhesse, a koalíció már berendezkedett a kormányon, s támadást kezdett a nemzetiségek addig élvezett jogai ellen is. Apponyi minisztersége alatt születik meg a nemzetiségi nyelvek használatát tovább korlátozó népiskolai törvény. A magyarorszói egyesületek tevékenysége, mely az elmúlt években alább hagyott, ismét megélénkül, megindul a nemzetiségi politikai és sajtóperek sorozata is. Így a párt első, 1907 márciusára meghirdetett népgyűléseit — a Torontál megyei Billéden és a bácskai Bulkesz községben — csendőri és katonai beavatkozás gátolja meg.¹²¹

¹¹⁹ A sajtónyilatkozatokat ismerteti: DUVf., 1907. 12. és 14. sz.; és *Edmund Steinacker*: i. m. 142—143. l. A Súdungrarische Reform cikkéhez: DUVf., 1907. 11. sz.

¹²⁰ A pártvezetőség 1907. máj. 8-i nyilatkozatát közli: DUVf., 1907. 19. sz.

¹²¹ *Edmund Steinacker*: i. m. 144. l. Vajda-Voivod Sándor interpellációja ez ügyben az elutasító indokok ismertetésével: Képviselelőházi napló, 1906—1910. VIII. köt. Bpest. 1907. 86—89. l.

Egy Versecre tervezett népgyűlést a polgármester tilt be.¹²² Ehelyett a kormány rendez népgyűlést néhány hét múlva Lovrinban. A gyűlést megelőző napon a délvidéki megyék főispánjai, alispánjai, a terület képviselői, tanfelügyelők, a 48-as és függetlenségi párt helyi vezetői, néhány ügyvéd, plébános, orvos értekezletre gyűlnek össze a pángermán mozgalom okainak kiderítésére, az ellensúlyozás módozatainak megbeszélésére. Az értekezlet résztvevői rámutatnak bizonyos hibákra a német nemzetiséggel való bánásmód tekintetében. Muth Gáspár ügyvéd, a Temes megyei 48-as párt alelnöke leszögezi, hogy a németiség jogosult nyelvi panaszaival szemben a közigazgatás nem jár el mindig „a kellő tapintattal”; Blaskovics kijelenti, hogy a jelenlegi iskolarendszer többet árt, mint használ, s egyik fő oka a németek elégedetlenségének. Brettner Ernő a mozgalom német birodalmi és bécsi összeköttetéseire, az innen érkező erkölcsi és anyagi támogatásra utal, valamint a Temes megyei közigazgatás hanyagságaira. A mozgalmak elcsitítására irányuló javaslatok: közigazgatási rendszabályok érvényesítése az agitátorokkal szemben; a nacionalista sajtó letörése, a sajtó-kaució, pénzbírság felemelése. Ugyanakkor Blaskovics és Muth arra is figyelmeztetnek, hogy a közigazgatás bánják a néppel „szeretetteljesen”, foglal kozzék jogos igényeivel. Óvakodjék a kormányzat attól, hogy a választójog megadását az államnyelv tudásához kösse, mert ez forradalmat idézne elő. Emellett az értekezlet néhány taktikai határozatot hoz a másnapi népgyűlést illetően: megállapítják, hogy nem lenne helyes kihangsúlyozni, hogy a gyűlést a pángermán mozgalom ellensúlyozására rendezték; Wekerle miniszterelnök álláspontja is az, hogy a németekkel szemben nem szabad agresszívnak lenni, jelenti ki Szivák képviselő. A gyűlésen közigazgatási, iskolai, gazdasági kérdéseket is fel kell vetni; egy hozzászólásra jelentkezett szociáldemokrata felszólalását viszont lehetőleg meg kell akadályozni. A gyűlés elnöke — nyilván hangulatkeltésből — a lovrini bíró lesz.

Az így előkészített gyűlés baj nélkül le is zajlik. Apponyi — akit már a vasútállomásokon ünnepelnek a többségükben a német nacionalizmustól még mindig távol álló parasztok — beszédjében kijelenti, hogy egy kísértetjárás: a pár év előtti izgatás felelevenedése készítette arra, hogy leutazzék a Délvidékre. Most ugyan az izgatók más alakban lépnek fel: akkor nyersebb formában adták elő, mit akarnak; most leplezettebben beszélnek, de céljaik azonosak. Apponyi a hazához való hűsége szólni fel a németeket, s captatio benevolentiae-ként megjegyzi: rá épp úgy számíthatnak, mint ellenzéki vezér korában; ha céljaikat a kormányon nem tudják elérni, az ellenzékben fognak értük tovább harcolni. A gyűlésen Peter Ströbl is felszólal, s bár hangoztatja, hogy a németek bizalommal vannak a kormány iránt, kijelenti: ha a kormány nem tudna vagy nem akarna megfelelni kötelességeinek, ugyanaz a sors várna rá, mint az előző kormányra, amelyet az ellenzék egy éjszaka megbuktatott. Ströbl megjegyzéseit a hallgatóság tetszéssel fogadja, valamint Muth Gáspárral közösen benyújtott határozati javaslatát is, amely az általános választójog, új kataszter, adóreform és az önálló vámterület mellett foglal állást, — amely javaslatok az utolsó kivételével a nacionalista német követelések között is szerepelnek. A népgyűlés eredményeként Bonitz sajtótudósító megállapítja: a Délvidék felső területein a pángermánizmus nem jelent komoly veszélyt.¹²³

¹²² DUVf., 1907. 13. sz.

¹²³ Bonitz Ferenc sajtótudósító jelentése. 1907. máj. 10. (OL. Miniszterelnöki levéltár. Elnöki iratok. 2456/1907.) — A gyűlésről beszámolnak: Budapesti Hírlap, 1907. 111. sz. és DUVf., 1907. 20. sz. Utóbbi szerint a gyűlés sikere csekély volt; mindössze 800 hallgató jelent meg.

A népgyűlést megelőző értekezleten elhangzott javaslatok ellenére a kormányzat továbbra is kizárólag propagandisztikus eszközökkel kíván hatni a németekre. A Volksfreund hatásának ellensúlyozására megalapítja a Zombolyaer Politisches Volksblatt-ot, első számában Apponyi és Kossuth Ferenc német nyelvű üdvözlő leveleinek facsimiléivel.¹²⁴ A lovrini népgyűlés mellett pedig igénybeveszi a Bauernverein 1902-ben bevált támogatását is. A Bauernverein vezetősége határozottan fellép az allddeutsch szervezkedéssel szemben. Szegeden, Budapesten és más városokban Antiallddeutscher Club-ok alakulnak, élükön a Verein vezetőivel, s gyűléseik szónokai a patrióta németiséget élesen szembeállítják az allddeutsch „izgatókkal”.¹²⁵ 1907-ben a Verein a Bácska és Bánság kilenc községében tart népgyűlést; Zomborban éppen március 10-én, a Volkspartei tervezett nagygyűlésének napján. Ezekon gazdasági kérdések mellett a pángermán mozgalmak elítélése, a patriotizmusra és a törvények tiszteletére való buzdítás is a napirenden szerepel. A beszédek foglalkoznak a Volkspartei által felvetett gazdasági követelésekkel is, a progresszív adó, parcellázás, telepítések, paraszti létminimum kérdésével; felszólal Ströbl is, aki „fájó szívvel vázolja a mai kedvezőtlen állapotokat, amelyekből a kivezető utat egyedül egy közös akcióban, a parasztságnak a jog és igazság érdekében történő egyesülésében találja”.¹²⁶ A Bauernverein, úgy látszik, ismét a kormány hasznos szövetségésének bizonyul, bár ettől az időtől kezdve, ha tagjainak száma nem csökken is jelentősen, képtelen a terjeszkedésre: nyilván a kormányzat iránti lojális magatartásának túlságos dokumentálása árt népszerűségének, — s talán Apponyi személye is veszített már vonzerejéből.

A mozgalom ilyenfajta ellensúlyozásán túlmenő akciókra a kormány nem gondol. Egy, az allddeutsch törekvésekkel foglalkozó interpellációra adott válaszában Wekerle miniszterelnök ismét, mint elődei nem egyszer, kijelenti: e mozgalmaknak nem szabad túlságos jelentőséget tulajdonítani, a hivatalos Németország szemben áll velük, s így a hármasszövetség gondolatával semmiféle összefüggésbe nem hozhatók.¹²⁷

A kormányzat ellenakciói ellenére az UDV 1907 folyamán, ha lassan is, de megkezdte működését. A pártprogram aláíróinak száma 1907 nyarára csaknem 8000-re nő, anélkül, hogy a párt egyetlen összejövetelt tarthatott volna.¹²⁸ Az aláírás azonban nem jelenti azt, hogy a program helyeslői egyben egy párt-szervezet tagjaivá válnak; a helyi csoportokat csak Temesvárott, Nagyikindán, Fehértemplomban, Versecen és Újvidéken sikerül kiépíteni; a délvidéki németiség szélesebb körű megszervezésére irányuló kísérlet nem látszik sikerre vezetni.¹²⁹ Német pártélet a Délvidéken ekkor is csak Versecen van, a Volksparteihez csatlakozott, de látszatra önálló Bürgerpartei körében. E párt, melyhez eleinte 900 képviselői választó tartozik, a város kormányzatának fokozatos megszerzésére törekszik, s programjába a német nyelv intenzívebb tanítása, német szintársulatnak Versecen való engedélyezése mellett azon előjogok megszerzését is felveszi, melyekkel az erdélyi szászok rendelkeznek; kívánja továbbá a Németország kulturális és politikai egyesületeivel való állandó szabad össze-

¹²⁴ DUVf., 1907. 4. sz.

¹²⁵ DUVf., 1907. 17. sz. Melléklet. 18. sz.

¹²⁶ Jahres-Bericht... des Südungarischen Landwirtschaftlichen Bauernvereins... im Jahre 1907. Temesvár. 1908. 15—24. l.

¹²⁷ Képviselőházi napló, 1906—1910. VIII. köt. 286—288. l. 1907. ápr. 17-i ülés.

¹²⁸ DUVf., 1907. 27. sz.

¹²⁹ Edmund Steinacker: i. m. 146. l.

köttetés biztosítását, végül az általános titkos választójog behozatalát. Az 1906. évi választásokon a Bürgerpartei is állít jelöltet, de megválasztását nem sikerül keresztülvinnie.¹³⁰ Az 1907. év folyamán a párt két népgyűlést tart: az első alkalommal az általános választójog és a közös vámterület kérdéséről; második alkalommal, élesen bírálva mind a koalíciót, mind a város vezetőségét, a párt kijelenti csatlakozását a szociáldemokraták által a választójogért indított akcióhoz, s a város népoktatásának, elsősorban a hittan tanításának német nyelvűvé tétele érdekében tesz lépéseket. Az Apponyi-féle népiskolai törvényjavaslat ellen a párt a képviselőháznál is tiltakozik; kérelmét Polit Mihály szerb képviselő nyújtja át, felajánlva készségét a német érdekek állandó képviseletére.¹³¹ A Bürgerpartei tevékenysége mellett az UDV megalakulása első hónapjaiban nem dicsékedhetik más eredménnyel, mint egy Raiffeisen-szövetkezet megalapításával Gyertyámoson, továbbá párttagok, német érzelmű személyek bejuttatásával néhány délvidéki német város és község — Fehértemplom, Gyertyámos — törvényhatósági bizottságába, illetve képviselőtestületébe.¹³²

Az UDV szervezői azonban nem kívánnak egyedül a délvidéki németiségre szorítkozni. Steinacker kapcsolatba lép Ferdinand Riesterrel, a rumai választókerület német képviselőjével, valamint a horvát-szlavonországi németiség más vezetőivel. E területeken — épp úgy, mint a Bánságban — 1906 óta volt fokozottabb mértékben észlelhető a németiség szervezkedése. Egyik központját a Zágrábban tanuló horvátországi német egyetemi hallgatók alkotják, de kiterjed a szervezkedés a vidékre is, amint erről egy Rumában ugyanebben az évben rendezett Schwäbischer Volkstag tanúskodik, valamint a bánsági községek megmozdulásaihoz hasonló kísérletek a német oktatási nyelv visszaszerzésére.¹³³ A horvátországi németek problémái hasonlóak a magyarországi németekéhez; Riester képviselő a horvát parlamentben fellép a német anyanyelv használatának iskolai és egyházi korlátozása, a német nyelv lebecsülése ellen, s tiltakozik az ellen, hogy a német nyelvhez való ragaszkodást hazaárulásnak tekintsék. A szervezkedés azonban itt sem kerülheti el — s nyilván joggal nem — a pángermanizmus vádját: a német nacionalista Deutsches Volksblatt für Syrmien-t azzal vádolják, hogy a Deutscher Schulverein tartja fenn,¹³⁴ a Semliner Volksblatt szerkesztőjét, Kurz Bálintot pedig kiutasítják Zimonyból „pángermán izgatás” címén.¹³⁵ Steinacker feltehető kísérlete azonban, hogy a horvátországi, a horvát nacionalizmussal ellenzékben álló németeket az UDV részére megnyerje, nem jár eredménnyel: a Deutsches Volksblatt 1907 végén egy önálló szövetség — Bund der Deutschen Kroatien-Slawoniens — létesítésére hívja fel az ottani németiséget, népisége, nyelve megvédése érdekében.¹³⁶ Épp így nem sikerül pártszervezeteket létrehozni a Pest környéki német falvakban és a Szepességben sem.¹³⁷

¹³⁰ Mandics rendőrkapitány jelentése Tiszához. 1913. szept. 8. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Tisza-anyag. Tiszához írt levelek. 31.

¹³¹ DUVf., 1907. 22. 40. sz., továbbá 17. sz.

¹³² Edmund Steinacker: i. m. 144—148. l.; a törvényhatósági választásokra: *Isolde Schmidt*: i. m. 76. l. idézi Krenling levelét Steinackerhez. Vö. még: DUVf., 1907. 44. sz. Egy az Ungarländische Deutsche Volksparteihez tartozó híró megválasztásáról: DUVf., 1907. 32. sz.

¹³³ DUVf., 1906. 23. sz., továbbá 10. 20. sz.

¹³⁴ Riester beszédét közli a DUVf., 1907. 10. sz. Kiderül ebből, hogy a horvátországi németek a német birodalom zászlóját is használják; a vádra Riester azzal válaszol, hogy ez nem birodalmi zászló, hanem népi zászló (Volksfahne).

¹³⁵ Népszava, 1907. 61. sz. (Feltehetőleg másodsor utasítják ki. Vö. 101. sz. jegyzetünkkel.)

¹³⁶ DUVf., 1907. 40. sz.

¹³⁷ Edmund Steinacker: i. m. 144, 146—147. l.

Több eredményt hozott a nyugat-magyarországi szervezkedés. Itt Steinacker Karl Wollinger rábakeresztúri földbirtokossal és malomtulajdonossal léphetett kapcsolatba. Wollinger apja Németországból települt ide — birtokát állítólag egy német nacionalista egyesület vásárolta számára, azzal a kötelezettséggel, hogy a némettség érdekeiért harcoljon. A Németországban és Ausztriában iskolázott fiatal Wollinger 1904-ben vette át apja birtokát, s ettől kezdve intenzív tevékenységet fejtett ki a német nyelv használata érdekében. Utóbb az UDV szervezését is végezte, úgy látszik, nagy befolyást gyakorolva vidéke német parasztságára,¹³⁸ de eredménytelenül az asszimilálódó német polgárság körében.¹³⁹ Kőszegen és Sopron németjei körében Steinacker sem jár konkrét eredménnyel, sikerül azonban megnyernie Zsombor Gézát, az erősen ellenzéki Radikal című lap szerkesztőjét a némettség ügyének támogatására. A Westungarischer Grenzboten ugyancsak pozitíven foglalt állást a dél-magyarországi németiséggel kapcsolatos kérdésekben.

Az 1907. évben tovább folyik a Volksfreund tevékenysége is; bár a lap nem deklarálja magát az UDV hivatalos közlönyévé, mégis teljes egészében annak célkitűzéseit képviseli. Sokat foglalkozik a készülő népiskolai törvényjavaslattal; majd amikor a törvény, minden tiltakozás ellenére, létrejön, felvázolja az új helyzetben a németekre háruló feladatokat: hú németek bejuttatása a községi és megyei igazgatásba; a német fiatalság jogi és tanítói pályára való irányítása — ezeknek nagyobb szerepük van nacionalista szempontból, mint a mérnököknek, orvosoknak —; az egyes községekben az oktatási nyelv körül uralkodó bizonytalanságok szétosztatása, végül megfelelő személyek bejuttatása a parlamentbe.¹⁴⁰ Tervbe veszi a délvidéki németiség helyzetének pontos felmérését: kérdőívet közöl, melyben az egyes községek múltjára, egyesületeire, nemzetiségi viszonyaira, a német nyelv érvényesülésére vonatkozó tájékoztatást kér.¹⁴¹ 1907 decemberében tartja meg végül a Volkspartei első nyilvános gyűlését Versecen a Bürgerpartei gyűlésének keretében. Heegn, a verseci párt vezetője a városi anyanyelvű oktatás kérdéseiről beszél; Steinacker az általános politikai helyzetről, a népi parlament követelményét hangoztatva; Kremling a németiség egyes köreiből uralkodó gyávaságot támadja, s a társadalmi osztályok közötti egység követelményével lép fel. Felszólal Orendi is, a Volksfreund szerkesztője, kijelentve, hogy az új párt nem kíván mást, mint a nemzetiségi törvény betartását s olyan viszonyokat, hogy a németeknek ne kelljen titkolniok németiségüket. A hozzászólók között szerepel a verseci szociáldemokrata pártszervezet titkára is.¹⁴²

Az 1907. év eseményei világossá tették, hogy a német nacionalista szervezkedés második szakasza bizonyos sikereket ért el. Az első kísérlet, az 1901—1902. évi akció túlságosan nyílt és erőszakos jellege folytán kudarcra jutott; a kormányzatnak sikerült a mozgalmat — mely tömegekre amúgy sem támaszkodott — felszámolnia. A második — lényegében már 1903-ban meginduló — akció, levonva a kudarc tanulságait, óvakodva a törvényekkel való nyílt szembe-

¹³⁸ Der freie Burgenländer. 1922. jún. 11. (Sauerbrunnban megjelenő hírlap.) Andreas Burghardt szíves közlése, saját gyűjtéséből származó, Wollingerre vonatkozó egyéb adatokkal együtt.

¹³⁹ Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Bpest. é. n. 171—172. l. Ugyanő említi Wollinger „újstájer” szervezetét, s Nyugat-Magyarország elcsatolására már ekkor ápolta terveit.

¹⁴⁰ DUVf., 1907. 28—29. sz. A cikk „Gottlieb” álnévvel jelenik meg.

¹⁴¹ DUVf., 1907. 37. sz. Az akció eredményeiről nincsen tudomásunk.

¹⁴² DUVf., 1907. 49—50. sz., Edmund Steinacker: i. m. 144—145. l.

fordulástól, a tömegek lassú megnyerésére s politikai párt megalapítására irányult. A párt valóban megalakult, s bár létezését sohasem sikerült hivatalosan elfogadtatnia, aminek folytán szélesebb rétegek aktív részvételére nem számíthatott, mégis alkalmas volt arra, hogy magvát képezze minden további szervezkedésnek.

*

A helyzet, amelyben az Ungarländische Deutsche Volkspartei harcát megkezdte, nem kedvezőtlen. A Monarchia általános válsága némileg felszabadítja a nemzetiségi megmozdulásokat létrehívó erőket, s a korábbinál valamivel szabadabb mozgást tesz lehetővé számukra; a délvidéki német társadalom rendelkezik azokkal az adottságokkal, amelyek egy nemzetiségi mozgalom létrejöttéhez szükségesek, s a nyelvi rendelkezések a tömegek elégedetlenségét is felszítják; a szervezkedésben egyedül számbajövő ellenfél, a Bauernverein nem képes további terjeszkedésre; a mozgalom meghirdetett célkitűzései egybeesnek számos magyarországi politikai szervezet programjával; végül a kis magyarországi párt mögött anyagi és erkölcsi támogatásának súlyával áll a háttérben az Alldeutscher Verband, a német nacionalizmus legszántabb harcosa. Hogy a délvidéki német mozgalom miért nem ér el átütőbb sikereket, s hogy igazán tömegmozgalommá miért nem fog válni a Monarchia fennállásának hátralevő évtizedében sem: ennek elemzése már túlmutatna tanulmányunk időbeli keretein.

Э. В. ВИНДИШ

ПОПЫТКИ К ОРГАНИЗАЦИИ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОЙ ВЕНГРИИ В ГОДЫ КОНЦА XIX — НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Резюме

Статья является частью большей работы, посвящённой истории немецкого населения Венгрии в эпоху дуализма. Предыдущие главы, появившиеся в журналах «Сазадок» и «Акта хисторика», познакомили нас с экономическим и политическим положением немецкого населения Венгрии, с причинами, вследствие которых немецкое население Венгрии — за исключением саксонцев в Трансильвании — в течение XIX века не организовывается для защиты своих национальных прав, а также с немногочисленными починами национального характера, состоявшимися во второй половине XIX века в первую очередь на юге Венгрии (в Банате и Бачке) в группе немцев, насчитывавшейся всего около 640 000 человек.

Настоящая же статья занимается попытками, направленными в годы конца XIX и начала XX веков на экономическую и политическую организацию немецкого населения Южной Венгрии. Первая часть статьи излагает историю Сельскохозяйственного общества крестьян на юге Венгрии («Südungarischer Landwirtschaftlicher Bauernverein»). Общество начало свою деятельность под эгидой партии Аппоньи в 1893 г., стремясь без всяких политических или национальных целей лишь к улучшению экономической обстановки немцев-землевладельцев на юге Венгрии. С 1900 года до мировой войны в нём насчитывалось всегда около 10 000 членов. Местные власти иногда пытались помешать его многосторонней и успешной деятельности, но — сознав полезность общества по сравнению с объединениями национального характера — правительство поддерживало его деятельность.

Организационная работа национального характера началась в 1899 г. путём печати. Четыре банатские газеты — с материальной и моральной всегерманской (alldeutsch) поддержкой, поступавшей при посредничестве саксонцев, начало говорить германским националистическим тоном, раскрывать несомненно существовавшие языковые обиды немцев и противоречия венгерской политической жизни. Посредником между Всегерманским обществом (Alldeutscher Verband) и немцами, проживающими в Венгрии, был Эдмунд Штейнаккер (Edmund Steinacker), родом немец из Венгрии, выдающаяся личность

немецкого движения в эпоху дуализма. Жил он в это время в Вене. Цель Всегерманского общества заключалась в том, чтобы превратить немецкое население Венгрии в «ванпоствы» всегерманских стремлений. Для мобилизации немцев оно хотело воспользоваться несправедливостями, совершёнными против немцев в языковой области. Агитация и достигла некоторых — хотя и малозначительных — успехов в пробуждении национального самосознания немцев. В ходе 1902 года правительству удалось сразить акцию, несмотря на то, что ввиду союза с Германской империей его поступки были очень осторожными. Редакторы газет были осуждены под видом национального подстрекательства, они бежали в Германию, а среди немцев восстановился порядок.

Но Всегерманское общество не отказывается от привлечения проживающих на территории Венгрии немцев к движению. После нескольких лет более осторожной печатной деятельности и после состоявшейся в законных рамках безуспешной избирательной агитации Штейнаккер и местные руководители немецкого населения Южной Венгрии создали политическую партию под названием Германской народной партии Венгрии (Ungarländische Deutsche Volkspartei). Подчёркивая верность немцев венгерскому государству, программа партии требовала соблюдения закона 1868 г. о национальностях, свободного употребления родного языка и некоторых других буржуазно-демократических реформ, в частности введения всеобщего тайного избирательного права. Однако за программой, содержащей правильные и законные требования, неизменно скрывается Всегерманское общество. Наряду с этим, начиная с 1907 г. Штейнаккер старается присоединить движение в Венгрии к деятельности «мастерской» Франца Фердинанда. Партия не в состоянии привлечь к себе широкие массы, к тому же и правительство всячески мешает его деятельности, распространяющейся и на немцев Западной Венгрии. Ему и не удаётся послать депутатов в парламент, и его главная деятельность ограничивается до конца нашего периода содержанием политического еженедельника в духе немецкого национализма.

E. V. WINDISCH

ESSAIS VISANT À L'ORGANISATION DES ALLEMANDS DE LA HONGRIE MÉRIDIIONALE DANS LES ANNÉES DU TOURNANT DE SIÈCLE

Résumé

La présente étude fait partie d'un ouvrage d'envergure monographique consacré à l'histoire des Allemands de Hongrie à l'ère dualiste. Les chapitres précédents parus dans les revues Századok et Acta Historica exposent la situation économique et sociale des Allemands de Hongrie et décrivent les raisons d'après lesquelles la population allemande du pays — exception faite des Saxons de Transylvanie — ne s'organisa pas au cours du XIXe siècle pour la protection de ses droits nationaux et rendent compte des initiatives peu significatives prises à cet égard dans la deuxième moitié du même siècle, en premier lieu au sein du groupe allemand habitant dans la région de Sud du pays (Banat, Batchka) et dont le nombre monta à 640 000 têtes.

La présente étude se met à analyser les essais qui pendant les années du tournant de siècle portent des efforts pour l'organisation économique et politique des Allemands de cette même région. Pour commencer l'article expose l'histoire de la Südungarischer Landwirtschaftlicher Bauernverein. L'association commença son activité en 1893 sous l'égide du Parti Apponyi et sans avoir inscrit dans son programme des objectifs d'ordre politique et nationalitaire visait à améliorer la situation économique des propriétaires fonciers allemands de la Hongrie méridionale. A partir de 1900 jusqu'au déclenchement de la première guerre mondiale le nombre des membres de l'association resta inchangé avec un effectif de 10 000 personnes. Pendant que les autorités locales tentaient d'entraver son activité multilatérale et non sans résultats, le gouvernement, lui, la croyant pouvoir utiliser à l'encontre des mouvements nationalitaires, ne se refusa pas à lui accorder son appui.

Le mouvement de teinture nationalitaire se déclencha en 1899 par la voie de la presse. Bénéficiant de l'appui moral et matériel que leur assura par l'entremise des Saxons le mouvement pangermanique, quatre journaux paraissant dans le Banat laissèrent entendre un ton empreint de nationalisme allemand et ne manquèrent pas d'exagérer les griefs d'ailleurs légitimes clamés par les Allemands quant à l'usage de leur langue, tout aussi bien que les abus de la vie politique hongroise. D'origine allemande et issu de la Hongrie Edmund Steinacker, la plus marquante figure du mouvement allemand de l'ère dualiste vivant à cette époque à Vienne, agit en intermédiaire entre le Alldentscher Verband et les Allemands de Hongrie. Le Alldentscher Verband entendait convertir les Allemands de Hongrie en «pionniers» des objectifs que s'était proposé le

mouvement pangermanique et, pour les mobiliser, il désira utiliser les injustices commises à leur égard dans le domaine de la langue. La propagande n'était pas sans accuser certains résultats modiques quant à l'éveil de la conscience nationale des Allemands du pays. Le gouvernement encore que, en raison de ses rapports d'alliance avec l'empire allemand, témoignant d'une extrême prudence, réussit au cours de 1902 à évincer l'action; les rédacteurs des journaux se virent condamnés à titre d'excitation nationale; ceux-ci s'étant réfugiés en Allemagne, le calme se rétablit dans les milieux allemands.

Cependant le Alldeutscher Verband ne se montra pas disposé à renoncer à l'organisation des Allemands de Hongrie. Après une activité déployée dans la presse pendant quelques années et une propagande, bien que peu fructueuse, lancée dans de cadres légitimes lors des élections, fin 1906 Steinacker et les dirigeants locaux des Allemands de la Hongrie méridionale arrivèrent à créer un parti politique sous le nom de Ungarländische Deutsche Volkspartei. Tout en insistant sur la fidélité des Allemands à l'égard de l'État le programme du Parti réclame l'observation de la loi de 1868 portant sur les nationalités et le libre usage de la langue maternelle, tout aussi bien que quelques réformes de caractère bourgeois-démocratique, où l'accent se met sur l'introduction du droit de suffrage général et secret. Cependant à l'arrière-plan du programme contenant des revendications justes et légitimes on retrouve la présence du Alldeutscher Verband; de sucroît Steinacker, lui, s'efforce, à partir de 1907, de rallier le mouvement de Hongrie à l'activité déployée par l'«atelier» du prince héritier, François Ferdinand. Le Parti ne réussit pas de se gagner les larges masses de la population allemande; le gouvernement a recours à tous les moyens susceptibles d'entraver une activité s'étendant sur les Allemands de la Hongrie occidentale. Le Parti ne parvint pas à se représenter au Parlement, sa principale activité se borna dans notre époque à maintenir un hebdomadaire allemand d'esprit nationaliste.